

СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С.МАКАРЕНКА

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Кафедра образотворчого мистецтва, музикознавства та культурології

Крамаренко Юліана Генадіївна

**ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ
В КОНТЕКСТІ АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНИХ ВИКЛИКІВ**

Спеціальність: 023 Образотворче мистецтво,
декоративне мистецтво, реставрація
Галузь знань: 02 Культура і мистецтво

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник
_____ А.М. Никифоров,
кандидат педагогічних наук
« ____ » _____ 2021 року

Виконавець
_____ Ю.Г. Крамаренко
« ____ » _____ 2021 року

ЗМІСТ

ВСТУП		3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА		6
1.1. Дослідження проблеми в історичній ретроспективі.....		6
1.2. Теоретичні засади вивчення арт-терапевтичних можливостей зарубіжними вченими.....		10
1.3. Стан дослідження проблеми сучасними вітчизняними науковцями.....		19
ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ		26
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНІК АРТ-ТЕРАПІЇ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ		29
2.1. Методична складова застосування засобів арт-терапії в навчально-виховному процесі.....		29
2.2. Особливості використання засобів арт-терапії в навчанні дітей з особливими потребами.....		51
2.3. Актуалізація засобів арт-терапії в сучасному освітньому просторі.....		57
ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ		64
ВИСНОВКИ		68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ		75
ДОДАТКИ		84

ВСТУП

Актуальність і доцільність дослідження. На сьогоднішній день в нашому суспільстві відбувається впровадження індивідуально орієнтованої концепції та особистісного підходу до кожної людини. В цьому напрямку за ініціативи О. Зеленської на державному рівні розроблено стратегії безбар'єрного простору України, відповідно до яких суспільно прийнятою нормою стає постулат, що кожна людина має однакові можливості.

Особливого значення має інтеграція дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітні заклади. Вивчення та аналіз існуючих в даний час зарубіжних і вітчизняних наукових досліджень допоможе підвищенню професійної компетентності педагогічним працівникам для ефективного психолого-педагогічного супроводу дітей, зокрема з особливими потребами.

Мета дослідження: схарактеризувати арт-терапевтичні можливості образотворчого мистецтва.

Відповідно до мети визначено **завдання роботи:**

- 1) проаналізувати теоретичні основи арт-терапевтичних можливостей образотворчого мистецтва в зарубіжних та вітчизняних дослідженнях;
- 2) розглянути методичні засади застосування технік арт-терапії в сучасному освітньому процесі;
- 3) виявити особливості використання засобів арт-терапевтичних можливостей образотворчого мистецтва в навчанні та вихованні дітей з особливими потребами;
- 4) обґрунтувати актуалізацію засобів арт-терапії в сучасному освітньому просторі.

Об'єкт дипломної роботи: теорія і практика арт-терапевтичної роботи.

Предмет: застосування засобів образотворчого мистецтва в арт-терапевтичній діяльності.

Методи дослідження. Відповідно до мети та реалізації окреслених завдань у дипломній роботі використано комплекс взаємоузгоджених методів наукового

пошуку: *загальнонаукових* (аналіз, синтез, зіставлення, узагальнення, систематизація) та *конкретно-наукових, спеціальних*:

- *бібліографічний*, який було використано для аналізу історіографії;
- *історико-ретроспективний*, що дозволило виокремити і схарактеризувати застосування арт-терапевтичних методів образотворчого мистецтва в навчально-виховній роботі з дітьми з особливими потребами;
- *історико-хронологічний*, що дало можливість всебічно проаналізувати історичні факти, відомості періодичних видань для узагальнення фактологічного матеріалу та виділити напрямки практичного застосування засобів арт-терапії у часовій послідовності;
- *описовий*, застосування якого дало змогу визначити класифікацію, функції, види та техніки арт-терапевтичних заходів галузі образотворчості, що використовуються у сучасному освітньому процесі.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що матеріали дипломної роботи можуть бути використані: для розробки методичних праць, написання курсових і дипломних досліджень з означеної тематики та дослідження дотичних проблем.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше*:

- застосовано комплексний підхід до з'ясування засобів арт-терапевтичних можливостей образотворчого мистецтва в навчально-виховній роботі з дітьми, що мають різні види обмежень;
- узагальнено основні методичні засади застосування технік арт-терапії у роботі з дітьми з особливими потребами та з'ясовано пріоритетні напрями їх використання в сучасному освітньому процесі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри образотворчого мистецтва, музикознавства та культурології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка і були оприлюднені у виступах на наукових конференціях різних рівнів:

- 1) XI Міжнародна науково-практична конференція «Освіта і здоров'я» (м. Суми, 15-16 квітня 2021 року);
- 2) IV Міжнародна науково-практична конференція «Функції дизайну в сучасному світі: виміри 2021» (м. Суми, 27-28 квітня 2021 року);
- 3) Студентська наукова онлайн-конференція «Дні науки-2020» (м. Суми, 22 жовтня 2020 року).

Публікації. Отримані результати дослідження висвітлено у публікаціях статей:

- 1) Особливості роботи з учнями на пленері. *Мистецькі пошуки*. 2021. Вип. 1 (13). С. 252-256;
- 2) До питання про можливості арт-терапії у роботі із молодшими школярами. *Актуальні проблеми громадського здоров'я: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції «Освіта і здоров'я»* (м. Суми, 15-16 квітня 2021 року). Суми, 2021. Т. 1 (5). С. 58-61;
- 3) Вплив кольору на психоемоційний стан людини. *Функції дизайну в сучасному світі: виміри 2021: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Суми, 27-28 квітня 2021 року). Суми, 2021. С. 48-49.

Структура та обсяг дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (105 позицій), додатки (18 одиниць). Загальний обсяг роботи – 94 сторінки, основний зміст викладено на 74 сторінках.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ
ДОСЛІДЖЕННЯ АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ
ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

1.1. Дослідження проблеми в історичній ретроспективі

Арт-терапія як самостійний напрям з'явилася у Сполучених Штатах і Великобританії, а вже на сьогодні спостерігається всебічна зацікавленість та активний розвиток цього методу по всьому світу. Визначено, що постійно збільшується чисельність організацій по арт-терапії на національному рівні, а саме в Північній Америці, Південній Америці, Європі, на Близькому Сході, в Азії, Австралії та Новій Зеландії (Bordonaro, 2016).

Наприклад, у Великобританії, арт-терапевтом може називатися тільки той спеціаліст, що має професійне членство в Британській асоціації арт-терапевтів. Також існує велика кількість організацій, до прикладу, Міжнародна організація арт-терапії, Арт-терапія без кордонів, Альянс арт-терапії, а також спільнота «Зцілення мистецтвом» CHART, які дають можливість для арт-терапевтів публікувати ідеї, напрацювання, програми, тренінги і практики. В СНД арт-терапія як окремий напрямок розвивається в різній мірі в залежності від країни. У Росії активно працює та набирає широкого загалу Російська арт-терапевтична асоціація. Створена вона була у 90-х роках ХХ століття, співзасновником і головою її є Олександр Копитін, – науковець відомий і за межами Росії. Формування професійного співтовариства в Україні відбулося пізніше, ніж в Росії. Не зважаючи на це, в даний момент ринок також активно розвивається та достатньо насичений арт-терапевтичними послугами (Бектаева, 2020).

Ерік Берн вперше згадає використання арт-терапії в якості психотерапії в 30-х роках ХХ століття, на дітях, які пережили стрес у фашистських таборих. У Нью-Йорку психолог М. Наумбург одна з перших використовувала творчість в терапевтичних цілях. Її погляди збігалися з думкою З. Фрейда про те, що

внутрішні емоції і конфлікти людини виражаються символічно. Обстежуючи дітей з поведінковими проблемами, М. Наумбург змогла розробити серію навчальних програм на тему «Терапія мистецтвом психодинамічної орієнтації». В рамках даного дослідження, вкрай цікавими є судження К. Юнга про те, що фантазію і творчу діяльність можна назвати «рушійними силами людського існування». К. Юнг вважав, що тільки завдяки своїй уяві людина стала тим, що вона є. Готовий продукт творчості учасник аналізує, виявляючи в малюнку можливість виходу зі скрутної ситуації. Цікавою є методика малювання каракулів, схожа з вправою «активної уяви», який використовував К. Юнг у своїй практиці. Отже, найбільш важливою методикою впливу в арт-терапії можна назвати методику активної уяви, де свідомі та несвідомі процеси стикаються і примиряються за допомогою грамотного аналізу (Gussak and Rosal, 2016).

Маргарет Наумбург поклала початок розвитку арт-терапії як нової галузі в США у 40-х роках ХХ століття. Її цілком заслужено вважають засновницею арт-терапії. У цей же час, в Англії художник Адріан Хілл почав використовувати цей термін після Другої світової війни: у час лікування від туберкульозу в санаторії, він почав використовувати свої картини в якості терапії для себе і для інших пацієнтів. Розвиток психології, визнання несвідомого і розуміння мистецтва як вираження внутрішнього світу людини привели до арт-терапії як до інноваційного і унікального напрямку психотерапії. З. Фрейд і К. Юнг вважаються попередниками арт-терапії. Теорії і методи психоаналізу були основою, з якої виріс новий напрям наукового пізнання. За Фрейдом поняття активного несвідомого і його теорія особистості забезпечили корисний старт для арт-терапевтів (Фрейд, 1989). Ідеї К. Юнга сильно вплинули на арт-терапію, так як він вважав, що саме зображення було центральним, а не ключем або символом, який потрібно розшифрувати: «Малювати те, що ми бачимо перед собою відрізняється від того, що ми бачимо всередині». М. Наумбург вважала, що арт-психотерапевти використовують мистецтво головним чином як метод невербального спілкування або «символічної мови». З іншого боку, Е. Крамер,

інший теоретик арт-терапії та художниця, що емігрувала з гітлерівської Німеччини в США, на своєму досвіді полегшення травм, говорила про те, що зцілює сам творчий процес. М. Наумбург була першим вченим, хто визначив арт-терапію як окрему дисципліну психічного здоров'я і як одну з форм психотерапії, в середині 40-х років XX століття. Символічна мова є однією з основ образотворчого мистецтва, дозволяє більш точно виразити свої переживання, по новому поглянути на ситуацію і життєві проблеми, знайти завдяки цьому шлях до їх вирішення (Бектаева, 2020).

Не менш цікавим і актуальним в межах розгляду нашої теми є вплив кольору на людину. Існують історико-теоретичні засади наукового обґрунтування даного питання. Лікування кольором по всьому світу застосовувалося з давніх часів. Народи стародавніх цивілізацій, процвітаючого Єгипту, Китаю, Індії широко використовували властивості кольору, намагаючись зрозуміти концепцію його впливу. До речі, на сьогодні вчені знайшли документи про те, що давні китайські лікарі призначали пацієнтам носити одяг певного кольору при різних захворюваннях, жовтий – при хворобі шлунка, червоний – під час терапії від скарлатини (Обухов, 1991).

Знаменитий Авіценна використовував у практиці лікування кольорові еліксири та мазі. У своїй книзі «Канон лікарської науки» теж зазначав про ефективну терапію кольором. Наприклад, щоб зупинити кров рекомендував довго дивитися на щось синє і не в якому разі не на червоне.

У середні століття в споруджуваних храмах використовували великі вітражні вікна, через які потрапляли різнокольорові цілющі промені. Сама по собі наука кольоротерапія бере початок з відкриття англійських вчених Дж. Дауна і Р. Блунта у 1877 році лікувальних властивостей ультрафіолетових променів при шкірних захворюваннях і рахіті. Важливим кроком у розвитку науки стали праці американського вченого Е. Баббіта, в яких описано лікувальний вплив кожного кольорового спектра (Запорожець, 2012, с. 93). Так, Е. Баббіт рекомендував лікувати червоним кольором безпліддя, блакитним –

нервові розлади. А пізніше німецький лікар Г. Лангдорф відкрив, що червоний колір розширює судини, а синій – навпаки, звужує їх (Вахнер, 2007).

Р. Штайнер, австрійський філософ, містик і педагог, використовував колір у своїх духовних навчаннях. Він заснував антропелію, науку про духовне сприйняття людини і розвиток в людині усвідомлення себе у зв'язку з Всесвітом. На основі вивчення антропії були створені школи. У приміщенні першого центру з вивчення антропії були встановлені вікна з різнокольоровими склом, щоб люди могли на собі випробувати лікувальний вплив кольорових променів. У сучасних вальдорфських школах колір використовують на кожній стадії розвитку дітей. При навчанні маленьких дітей застосовують яскраві і теплі тони, а для навчання старших використовують холодні тони (Вахнер, 2007).

Терапія з використанням кольорового освітлення називається хромотерапією. Термін походить від грецького слова «chroma» – «світло». Цей метод лікування був відомий ще в давнину, коли хворих лікували променями сонячного світла, проникаючими крізь кольорове скло або кристали. Сьогодні також можна знайти величезну кількість ламп, спеціально призначених для лікування світлом, які можуть застосовуватися в різних приміщеннях – кімнатах, саунах, душових кабінах тощо (Вахнер, 2007).

Зокрема, вплив кольору на зміни теплових, смакових, слухових відчуттів, сприйняття ваги, самопочуття і настроїв людей досліджувався в роботах М. Дерибере, В. Іванова, Ч. Ізмайлова, Г. Фріллінг, К. Ауер та інших. (Плазовська, 2013). Є публікації, що підтверджують зв'язок переваги кольорів з потребою у зовнішній стимуляції, з активністю, емоційною напруженістю, характеристиками тону вегетативної нервової системи розглядалися в працях Г. Амінева, J. Hooke, K. Youell, M. Etkin, G. Nelson, M. Pelech, P. Spiegel та інших. Крім того, є роботи, в яких досліджено вплив кольору на формування «Я – концепції» (Андрєєва, Яньшин, 1999). Показано, що дія кольору має певну семантичну структуру і підпорядкована закономірностям, розуміння яких дозволяє передбачати реакцію людини на кольори в різних ситуаціях (Садыкова, 2002).

Аналіз психологічної літератури показує, що перші прояви індивідуальної своєрідності в кольоросприйнятті спостерігаються вже з перших днів життя. Зокрема, на різну колірну чутливість у перші дні життя вказується в роботах М. Красногорського, О. Зонової, М. Басова. Про індивідуальні відмінності у прояві динамічних особливостей поведінки в ранньому дитинстві йдеться в роботах Є. Слобідської (Садикова, 2002).

Отже, арт-терапія є унікальним інноваційним винаходом людства, підґрунтям для якого послужили філософські засади З. Фрейда та К. Юнга і до теперішнього часу набуває все більшого поширення та застосування в медичній, психологічній та педагогічній практиці.

1.2. Теоретичні засади вивчення арт-терапевтичних можливостей зарубіжними вченими

Як стверджує О. Копитін, необхідний системний підхід в описі характеристик арт-терапії як самостійного напрямку в психотерапії, розвиток якої залежить від соціо-культурних контекстів.

Тож, розглянемо поняття арт-терапії, її технік та питання теоретичних засад даного напрямку. Вважаємо за необхідне розібрати термін арт-терапії для повного розуміння його особливостей. Відповідно до визначення Оксфордського словника, «арт-терапія» – це «форма психотерапії, що заохочує вільне самовираження через живопис, графіку або моделювання, і використовується для корекції та діагностики» (Цимбал, Родіонов, 2014). Американська асоціація арт-терапії пропонує наступне визначення: «Арт-терапія – професія психічного здоров'я, яка використовує творчий процес для поліпшення фізичного, психічного та емоційного благополуччя людей будь-якого віку. Він заснований на переконанні, що творчий процес, пов'язаний з художнім самовираженням, допомагає людям вирішувати конфлікти і проблеми, розвивати навички міжособистісного спілкування, управляти поведінкою, знижувати стрес, підвищувати самооцінку і самосвідомість і досягати розуміння» (Батаева, 2020).

Як стверджують науковці, арт-терапія спочатку практикувалася в двох напрямках:

- мистецтво як терапія і тут велике значення відіграє процес,
- мистецтво в якості психотерапії, де результат творчого процесу є підґрунтям для подальшої співпраці арт-терапевта із пацієнтом (Коновець, 2004, с. 2012).

За останні півстоліття арт-терапія стала багатограннішою. За весь цей час арт-терапевти взаємодіяли із суміжними спеціалістами в галузі клінічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших напрямків. У зв'язку з перехресним обміном ідеями, що виникають при роботі з іншими спеціальностями, виникли нові способи мислення щодо застосування арт-терапевтичних методів. В даний час практика арт-терапії залежить від теоретичного погляду спеціаліста та специфіки його надбань. Освітні програми для арт-спеціалістів набули широкого поширення по всьому світу, водночас розширивши наше розуміння практики арт-терапії з культурної, освітньої і громадської позиції.

Отже, ми вважаємо, що арт-терапія – це міжгалузевий симбіоз різних напрямків застосування, – образотворчого мистецтва, педагогіки та психології. В результаті розвитку різного роду попередників і культурних впливів в нашому суспільстві з'явився новий багатогранний напрям, який ми сьогодні називаємо арт-терапією. З давніх часів мистецтво займало широкий пласт в історії та культурі людства. До прикладів можна віднести стародавні наскальні малюнки, які являються одним з напрямків пізнання світу, картини на піску африканських племен, інші прояви творчості, що виступають попередниками сучасного розуміння арт-терапії.

Не претендуючи на всебічний аналіз сучасної психотерапії, ми хотіли б показати, що арт-терапія не зводиться ні до доктринальних, ні до інституційних форм традиційної психотерапії і психіатрії. Вона – одна з «точок зростання» або «зон розвитку» психотерапії та сучасної культури в цілому. Арт-терапія задає не тільки ціннісний і процедурний шар сучасного розуміння гуманітарного, але,

багато в чому, і сам сучасний гуманітарний дискурс. Вона починає виконувати функції, які традиційно виконувала філософія. «В даний час немає істотних кордонів, які відділяють наукові та психотерапевтичні методи від стратегій мистецтва. Вони не відокремлюються один від одного. Багато напрямів починають використовувати у своїй роботі метафору, зростає популярність терапії творчістю, швидко зростає трансперсональний підхід» (Сусанина, 2007).

К. Роджерс, зазначав, що актуалізація зачіпає зростання і реалізацію базового людського потенціалу. Люди, в роботах К. Роджерса, представляються, як суб'єкти, спрямовані на особистісний розвиток. Виділяється позитивна тенденція розвитку бази людської натури (Роджерс 1989, с. 60). Людство, в цілому спрямоване на самореалізацію і близьку взаємодію один з одним. К. Роджерс звертає увагу на те, що особистість відкрита не тільки зовнішній взаємодії, а й внутрішньому досвіду, мова йде про емоції, почуття. Не можна не погодитися з судженнями автора, в яких трактується поняття арт-терапія як «вивільнення вже існуючих здібностей у потенційно компетентного нагороду». У навчаннях К. Роджерса учаснику процесу арт-терапії надаються можливості, без будь-яких обмежень для його самореалізації і виразом свого «Я» через творчу діяльність. Прийняті продукти творчості суспільством з виявленим до них значним інтересом, активізують в особистості впевненість у собі і в своїх творчих силах (Аткочунене, 2018).

У своїх працях «Використання винахідливої творчості» автор Г. Бурковський каже, що «... малюючи, клієнт дає вихід своїм почуттям, бажанням, мріям». Це говорить про те, що образотворча діяльність є способом оволодіння своїх можливостей і соціальної дійсності (Бурковський, 2013). Л. Виготський вважав малювання найважливішим способом самовираження особистості і називав «графічною мовою», яка вилучається виключно експресивно. Ряд дослідників встановили, що малювання є творчим процесом, який дозволяє особистості реалізувати візуально внутрішній світ, свої думки, почуття, емоції і найголовніше зрозуміти себе та навчитися примирювати в собі конфлікти. Воно не просто є відображенням життєвої реальності, а повною

мірою відображає ставлення до неї, що не можливо без актуалізації творчого потенціалу особистості і його можливостей. Досліджуючи даний напрямок арт-терапії, Л. Виготський у своїй праці «Психологія мистецтва» вказує, що творчість дає можливість за допомогою символів відновлювати проблематичну скрутну ситуацію і вирішити її завдяки творчим здібностям індивідуума (Выготский, 1999). Процес творчої діяльності та його кінцевий результат зароджує систему спонукань: бажання особистості проявити свої емоції у зовнішньому дієвому вигляді; прагнення зрозуміти себе; необхідність взаємодії з іншими суб'єктами, користуючись продуктом своєї роботи; бажання дослідити навколишній світ, користуючись символами і моделюючи світ у формі малюнків, казок, музики та іншого (Аткочунене, 2018).

Опрацювавши наукові роботи авторів, а саме Е. Берна, В. Макарова, О. Копитіна та інших, можна визначити наступні завдання арт-терапії корекційної спрямованості.

1. Отримання можливості максимально безпечного виходу негативних стресових емоцій через техніки малювання, створення скульптур, музики та інших проявів мистецтва, що є необхідним для життя особистості і навколишнього світу.

2. Можливість застосування невербальних засобів вираження, оптимально пом'якшуючи процес зцілення людини, оскільки набагато простіше висловити внутрішні почуття, використовуючи зорові образи, ніж вербальні.

3. Вільно обирати матеріал для творчості, що надасть необхідну інформацію про індивідуума, допоможе скласти картину його неусвідомлених психічних процесів та надасть арт-терапевту матеріали для ефективного аналізу та діагностики.

4. Визначити проблеми людини психологічного характеру, які вона пригнічує у собі. Найчастіше такого роду проблеми вдається вирішити використовуючи арт-терапевтичні засоби.

5. Підвищити впевненість та самооцінку особистості.

6. Налаштувати ефективну взаємодію між спеціалістом і пацієнтом.

Найпоширенішими причинами для проведення арт-терапевтичних заходів у корекційному напрямку є наступні психологічні стани: стрес, депресія, апатія, імпульсивність невинуватена, знизена емоційність, складності реалізації та розвитку, дисгармонія, фобії різного походження, знизена самооцінка. Використання арт-терапії, особливо в запущених ускладнених випадках є незамінним методом корекції. Творчий процес також є ефективним засобом арт-терапії для згуртування колег, щоб полегшити процес взаємодії колективу.

Дослідивши та проаналізувавши достатню кількість наукових праць щодо питання теоретичних засад арт-терапевтичних можливостей, спектру практичного застосування арт-терапії та арт-педагогіки, ми вважаємо, доцільним буде розглянути деякі наукові розробки ширше та конкретніше.

Цікавими на, нашу думку, є наукові роботи щодо використання методів арт-терапії в освітньому процесі педагога Л. Аметової з метою психологічної та педагогічної корекції учнів. Це інноваційна програма, орієнтована на молодших школярів під назвою «Сам собі арт-терапевт», представлена в якості педагогічного прийому, що спрямований на розвиток творчого потенціалу дітей та ґрунтується на мистецтві як цілющого засобу, є підстави вірити про здатність мистецтва «формувати психологічні захисти від шкідливих зовнішніх впливів середовища», вона розглядає свою програму як ефективний засіб для психолого-педагогічної корекції школярів (Лисенкова, 2012). Програма Л. Аметової має переважно культурологічну спрямованість, хоча і включає також певні елементи естетотерапії, оскільки в ході навчальних занять і тренінгів педагог знайомить своїх учнів з творами образотворчого мистецтва, музики, поезії і вивчає при цьому їх реакції на ці твори. Присутній в ході занять і елемент творчого саморозкриття учнів через різні види діяльності, наприклад, складання букетів на певні теми, тематичне малювання і поетичну творчість, музично-пластичні імпрровізації. Авторка стверджує, що в процесі занять молодших школярів за даною програмою у них відбувається формування емоційно-естетичного і морального ставлення до дійсності. Її дослідження підтверджує вплив програми на компоненти мотиваційної та емоційно-вольової сфер учнів.

Так, зокрема, їй вдалося зафіксувати розширення спектру уподобаних учнями видів художньої та музичної діяльності, а також позитивну динаміку їх емоційного стану. Ця програма може надавати позитивний психопрофілактичний ефект, вона має в основному виховну, освітню та культурологічну спрямованість. У ній представлені найважливіші компоненти арт-терапевтичної діяльності (Копытин, Свистовская, 2007).

Для нас представляє інтерес розроблення Д. Воробйової, – інтегрована структурована програму, орієнтована на дошкільнят, у якій за основу виховання та освіти дитини виступає образотворче мистецтво, яке на її думку, є найбільш природним інструментом гармонійного розвитку особистості дитини. Автор виділяє найважливіші фактори застосування даної програми: безпечність, присвоєння дітьми соціального досвіду, інтелектуальний і творчий розвиток особистості, тренування уваги, пам'яті, здатність самостійно аналізувати, цілеспрямовано іти до мети, до того ж освоювати основи художніх навичок тощо.

Серед розробок авторів цікавий науковий доробок має О. Гришина, програма якої орієнтована на позашкільні заняття для підлітків та рекомендована вчителям образотворчого мистецтва. Особливість її полягає в тому, що вона скоріш буде застосовуватися як терапія, а не як метод виховного чи освітнього характеру, оскільки має наступні принципи:

- 1) вільний вибір підлітком засобів та змісту образотворчої діяльності,
- 2) звільнення від оцінки педагогом результату такої діяльності,
- 3) проведення діагностичної та корекційної роботи спеціалістом,
- 4) налаштування педагогом атмосфери взаємодії та взаємоповаги між однолітками,
- 5) орієнтація на прийняття та самовираження індивідуальності підлітка через творчість.

Наприклад, в своїх роботах, присвячених використанню методів арт-терапії в освітньому процесі, Л. Лебедева використовує термін арт-терапія в контексті догляду або турботи, а не лікування засобами образотворчої

діяльності. На підставі цього можна зробити висновок, що автор ототожнює ці поняття. Але арт-терапія не може застосовуватися в якості арт-педагогіки, оскільки має свої принципи, функції та цілі. Адже, важливою складовою арт-терапії з лікувальною та корекційною функцією є проведення процесу відповідними спеціалістами, що мають освіту психолога і арт-терапевта. Тому ототожнювати ці поняття не можна.

Узагальнюючи вищеописані дослідження, над якими працював у свій час О. Копитін та виклав їх у науковій праці «Арт-терапевтичні методи, що використовуються в роботі з дітьми та підлітками», хотілося б відмітити та підвести підсумки про те, що часто у країнах пострадянського простору відбувається підміна понять «арт-терапія» та «арт-педагогіка», як зазначає і автор статті. З одного боку, тут іде мова про недостатню кваліфікацію спеціаліста, що проводить сеанси арт-терапії, а з іншого – цей новий підхід має досить високий потенціал розвитку у сучасному світі, який стрімко розвивається та орієнтується на індивідуума (Копытин, Свистовская, 2007).

Кольоротерапія – це наука про лікування кольором, оскільки колір, проникаючи у всі клітини нашого організму за допомогою зору, стимулюючи відповідні залози, може впливати на психо-емоційний стан людини та надає можливість його зцілити. Саме ці функції кольору нам найбільш цікаві, оскільки дана робота орієнтована на всебічне дослідження, розгляд та, можливо, вияв нових можливостей у ефективному практичному застосуванні засобів арт-терапії (Нелюбова, 2001).

Цікавою є концепція кольору за І. Гете, яка полягає в тому, що всі темні кольори – негативні та мають заспокійливу дію, а світлі, позитивні – збуджуючу. Він вважав основними кольорами синій і жовтий, що символізують темряву і світло, інші кольори – другорядні. Вплив кольорів за часом перегляду на них чинять різні ефекти на людину, короткотривалі мають фізичний вплив, довготривалі – психологічний. Кольори сприймаються через асоціацію, наприклад, синій – холодний, а жовтий – теплий. Науковець довів, що колір впливає на кров'яний тиск.

Стародавні греки заснували школу зцілення за допомогою кольору. Вони вважали, що через вікна храму колір розбивається на спектр і людина забере той колір, який її організму був потрібен. У Стародавньому Китаї сліди віспи лікували перебуванням на сонці, при цьому закутуючи людину червоним шовком. В Європі у XVIII-му столітті часто робили кольорові вітражі, щоб люди могли переключатися з одного стану на інший за допомогою кольорового світла крізь скло (Нелюбова, 2001).

Формування колірних вподобань певних народів відбувалося протягом тривалих років на основі історичних подій, культурних традицій та місцезнаходження країни, зокрема оточуючого природного середовища. Проявляються ці відмінності у народному творчості, національних костюмах, інтер'єрних особливостях та ін. В силу традицій та сформованої культури кожна людина має свої колоритні вподобання та смак. Науковці зазначають, що людина комфортно почувається там, де у навколишньому просторі буде відображатися її внутрішні колоритні вподобання та відчуття. За вибором кольору можна визначити до якої країни чи епохи віднести той чи інший витвір мистецтва (Волков, 1985).

До слова, сучасні вчені вивели теорію гармонійних кольорових сполучень. Безперечним є той факт, що одні й ті ж поєднання кольорів можуть викликати у різних людей різні емоції, враження та спогади. Для вирішення колористичних задач необхідно знати особливості емоційного впливу кольору, в тому числі його компонентів, – світлоти, контрасту та насиченості. Емоційне сприйняття кольору визначається його безпосередньою фізіологічною дією, збуджуючим або пригнічуючим впливом, асоціаціями та символікою. Загальновідомо, що колір здатний викликати ті чи інші емоції, наприклад, активні чи пасивні. «Вміло підібрана гама кольорів здатна корисніше впливати на нервову систему, аніж інші ліки», – стверджував відомий психіатр В. Бехтерев. Все залежить від особистісних якостей, місця проживання, роду діяльності, статі, а також настрою людини. Активні кольори збуджують, переважно покращують самопочуття, прискорюють процеси життєдіяльності. Пасивні ж, навпаки, викликають

протилежні відчуття (кольори синьої, фіолетової гами). Чистий, середньої насиченості жовтий колір пробуджує, не подразнюючи нервову систему, асоціюється зі світлом, теплом, легкістю. Чистий, світлий, насичений червоний на великих площинах збуджує нервову систему, спонукає до дії, асоціюється з енергією. Тепло-зелений колір пасивний, спокійний, блакитний – прохолодний, вологий, тихий тощо (Бехтерев, 1910).

В історії мистецтв відомо багато спроб вивести закономірності кольорів. Одну із таких здійснив В. Кандинський, котрий спробував визначити сутність відчуттів, що викликані певним кольором та поглиблені відчуттями іншого порядку (смаками, звуками тощо). Цікаві, на наш погляд, його дослідження щодо відповідності кольору та форми. «Не тільки колір, а й будь-яка форма – абстрактна чи предметна, має своє внутрішнє індивідуальне звучання (...), – вважав В. Кандинський. – Жовтий трикутник діє інакше, ніж зелений, по-різному поводять себе зелений та синій квадрати. При цьому форма може посилювати дію кольору, або пригнічувати його». Разом із тим, митець продовжував досліджувати якості і характеристику кольору, використовуючи теоретичні знання на практиці. Наприклад, статична кольорова пляма буде виглядати динамічною, якщо зобразити її в більш теплій кольоровій гамі стосовно холодного тла. При цьому відбувається ілюзорне сприйняття простору у двомірному зображенні і пляма візуально «виступає» вперед, писав В. Кандинський. Подібні спостереження мають важливе значення не тільки у творчій діяльності митців, а й при застосуванні в арт-терапевтичних заходах (Кандинський, 1910).

Окремі творці кожної епохи висували власні принципи гармонізації колірних поєднань. Такого типу пошуки досить детально описані і вивчені мистецтвознавцями. Аналіз наукових розвідок дозволив виявити основні функції кольору: інформаційну, естетичну, а також психоемоційну.

Так, однією із провідних функцій кольору вважається естетична, коли колір є основним чинником гармонії навколишнього середовища, окремих об'єктів, предметів тощо. За допомогою кольору художник чи дизайнер

маніпулює увагою глядача, колір організовує простір, розділяє або, навпаки, об'єднує плями, змушує глядача підкоритися задуму митця.

Інформаційна функція ґрунтується на прийнятній у суспільстві, а значить і зрозумілій всім, колірній символіці. Принцип передачі інформації за допомогою кольору однаково важливий як для побуту, так і для застосування арт-терапії в різних її проявах (Аксенов, Левидова, 1976).

Отже, найбільшого значення і поширення набула психоемоційна функція кольору, коли колір виступає як могутній інструмент створення у людини необхідного настрою, створення бажаної атмосфери у конкретному місці тощо. Наведені характеристики кольорів не можна пояснити лише асоціаціями, тут мають значення й особливості подразнення органів відчуття. Ми відрізняємо не кольори різного тону, чистоти та світлоти, а відчуваємо колір у той час коли він діє на нас.

1.3. Стан дослідження проблеми сучасними вітчизняними науковцями

«Архаїчні форми мистецтва – як прообраз сучасної арт-терапії – збереглися в народній українській творчості, що характеризується наївністю, безпосередньо-дієвим характером, мовою несвідомого, значення символів» (Копытин, 2005, с. 4-8). «Народна творчість є джерелом душевного здоров'я людей і не просто так поширюється в Україні, зберігаючи свої давні традиції. Українські писанки та вишиванки відомі всьому світу, і ще сто років тому для кожної української жінки і багатьох чоловіків народна творчість було невід'ємною частиною їхнього життя. До кінця XIX століття більшість людей жили в селах, де традиційна культура була обов'язковою частиною життя – усі змалку співали, танцювали, малювали. Потужний цілющий ресурс мала українська музика та пісні, які супроводжували кожен крок наших предків. Сьогодні сформувалася міська культура, яка все більше перетворює людей у споживачів мистецтва. Але необхідність в самовираженні залишається, що сприяє розвитку арт-терапії. Використання в сьогоdnішній українській арт-

терапії форм народної творчості можна розглядати як одну з особливостей розвитку арт-терапії (Витак, 2013, с. 2-3).

Аналіз пострадянських наукових досліджень, що проводилися в останні роки, засвідчує, що арт-терапія набуває популярності і її використання охоплює сферу медичних досліджень, соціальну сферу, а також загальні питання навчання й виховання підростаючого покоління та спеціальної освіти. Що стосується напрямів дослідження, то це:

- ігровий контекст сучасного мистецтва,
- лікувально-реабілітаційні ефекти системної арт-терапії,
- педагогічні основи арт-терапії та формування творчої індивідуальності засобами арт-терапії,
- збагачення соціокультурного досвіду особистості та корекція соціальної дезадаптованості та інше.

Одним із перших досліджень, присвячених вивченню філософських засад арт-терапії та визначенню місця арт-терапії в системі сучасних наук, є дисертаційне дослідження Л. Тіхонович «Досвід дослідження практики арт-терапії у ХХ столітті. Ігровий контекст сучасного мистецтва». Як стверджує автор, арт-терапія є областю практичної технології, яка виникла як частина психотерапії й використовує мистецтво в контексті психотерапевтичної діяльності та з часом перетворилася в зовсім самостійний соціокультурний феномен. На сьогодні, як зазначає дослідниця, арт-терапія не лише знаходиться під впливом інших ідеологічних та практичних наукових знань, але й сама здійснює свій вплив на психотерапію, мистецьку та ідеологічну сфери. Окрему увагу Л. Тіхонович приділяє необхідності адаптації можливостей «західного комплексного досвіду арт-терапії» до потреб пострадянського суспільства та менталітету, оскільки арт-терапія не є «класичною» наукою ні як «практика», ні як окремий блок знань. Можливо, саме тому арт-терапія «як практика є відкритою» і може використовувати «елементи традиційного та сучасного мистецтва»; самостійно розробляти прийоми, які «фактично стають жанрами

сучасного мистецтва»; «акумулявати традиційні практики», які були відомі ще в ХІХ столітті (Хіля, 2016).

У ході нашого дослідження виявлено, що питання інтеграції арт-терапії в реабілітаційні методи психічно хворих людей вперше запропонував О. Іонов. Виходячи із наукових напрацювань автора слідує, що арт-терапія це дещо більше, ніж просто застосування до людей з інвалідністю засобів мистецтва та залучення їх до культурних заходів. На його думку, всі ці заходи у їх розмаїтті можуть бути елементами арт-терапії, але не є основою терапії. До того ж, О. Іонов розглядав арт-терапевтичну роботу з людьми, що мають різного роду обмеження не тільки в аспекті клінічної допомоги, але і ефективного методу соціалізації особи. Адже, загальновідомим фактом є проблема соціальної ізоляції людей з інвалідністю.

В освітній системі на сьогоднішній день в Україні набуває поширення нова концепція індивідуально орієнтованого підходу. Базується цей підхід на найвищій цінності особистості кожного учня з метою формування всебічно розвинутої гармонійної людини з її індивідуальними творчими та інтелектуальними якостями.

На нашу думку, сучасною та актуальною є особистісно орієнтована концепція являється необхідністю у роботі з особливими дітьми. Оскільки діти з різною нозологією захворювань, можуть мати та часто мають специфічні особливості будь-якого характеру та потребують індивідуального освітньо-виховного підходу. Звернути увагу треба на те, що вони в силу особливої виховної та освітньо-реабілітаційної програми довгий час можуть бути ізольовані від соціуму, бути обмеженими спілкуванням з медичними та соціальними працівниками. Відзначено необхідність взяти до уваги, що в нашій країні, яка активно розвивається відбуваються процеси інтеграції людей з інвалідністю у звичайні соціальні умови, в тому числі у загальні виховні і освітні заклади, це передбачено українським законодавством. Тому необхідно створити умови для успішного освоєння дітьми з особливими потребами

загальноприйнятих форм спілкування та взаємодії у колективі через інноваційні розвивальні та освітні технології.

Констатовано, що держава передбачає та гарантує права людини з інвалідністю на освіту у наступних міжнародних та внутрішніх нормативно-правових актах. Тож, зазначимо далі перелік нормативної бази щодо освітніх, реабілітаційних та виховних потреб громадян, які мають певного роду порушення:

- Конвенція ООН про права дитини;
- Саламанська Декларація осіб з особливими потребами;
- Конвенція ООН про права інвалідів;
- Конституція України;
- Закон України «Про повну загальну середню освіту»;
- Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні».
- Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні».
- Закон України «Про освіту».
- Закон України «Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу»;
- Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо прав інвалідів»;
- Закон України «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання».

А також ряд підзаконних нормативно-правових актів (Освіта людей з особливими потребами).

Теоретичним підґрунтям побудови нової виховної взаємодії в цих умовах можуть стати наявні концепції ціннісного виховання підростаючого покоління, створені такими провідними науковцями України та близького зарубіжжя, як Ш. Амонашвілі, І. Бех, Є. Бондаревська, О. Киричук, В. Крижко, В. Моляко, О. Савченко, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська та інші (Хіля, 2016).

В останні десятиріччя багато уваги сконцентровано на побудові та розробці теоретичної бази, новітніх методик для роботи з дітьми, що потребують особливої уваги в умовах нового для нас інклюзивного простору. Відбувається пошук ефективних засобів реалізації на практиці освітньо-виховної та реабілітаційної програми для особливих вихованців, у тому числі мистецьких.

Провідні учені досліджували «питання реалізації виховного та світоглядного потенціалу мистецтва – Г. Локарева, Н. Миропольська, О. Отич, О. Рудницька, Г. Тарасенко, О. Федій, Г. Шевченко та інші. Проте початок ХХ століття ознаменувався входженням в освітній простір арт-терапії – інноваційної технології, що сформувалася на межі різних наукових галузей і нині, в умовах пошуку нових ефективних методів і прийомів ціннісного виховання дітей з функціональними обмеженнями, може стати унікальним способом спілкування дитини із самою собою, інструментом, що допоможе зрозуміти й оцінити свої почуття, спогади, образи майбутнього та швидше адаптуватися до звичайних умов освіти і життя» (Хіля, 2016).

Відзначимо, що на сьогодні серед вітчизняного наукового доробку наявні дослідження, що вийшли за межі вивчення впливу художньо-творчої діяльності лише як засобу розвитку дитини. Мова йде про формування стійкого інтересу науковців до питань реалізації потенціалу мистецтва та художньо-творчої діяльності. Так, наприклад, однією з перших на теренах незалежної України стала Л. Куненко. У своїй дисертаційній роботі «Корекційна спрямованість музично-естетичної діяльності сліпих молодших школярів у позаурочний час» (Куненко, 1999) автор зазначає, що «провідним засобом виховання як у масовій, так і в спеціальній школі виступає мистецтво, яке акумулює в собі багатовіковий досвід естетичної культури та історії різних держав і народів». Це, на її думку, дозволяє максимально поєднати мистецтво із процесом виховання та «формування загальнолюдських і духовних цінностей творчої особистості». Такий підхід дозволив дослідниці «розробити систему компенсаторно-реабілітаційних комплексів музично-естетичних видів діяльності для сліпих молодших школярів» (Хіля, 2016, с. 400).

Якщо розглядати структуру арт-терапії, то це є сукупність методологічних засад наукових надбань, мистецьких пошуків, творчої, інтелектуальної діяльності та рефлексії людини, на базі яких можна формувати освітні та розвиваючі задачі для навчання дитини.

Визначено, що арт-терапія в Україні знаходиться на стадії становлення, і, на нашу думку, зараз не слід очікувати від даного напрямку чіткості і однозначності, оскільки цей процес тільки формується. Найчастіше засобами арт-терапії у нашій країні користуються психологи та педагоги реабілітаційного і соціального напрямлення на заняттях в груповій та індивідуальній формах, хоча область застосування її набагато ширша. Доцільність використання засобів арт-терапії в освітній та виховній практиці описана багатьма українськими вченими у наукових працях. Зокрема наукова діяльність зосереджена на дослідженнях ефективності впливу при застосуванні до дітей «зони ризику», до людей з інвалідністю, або до педагогів, що потерпіли від емоційного вигорання.

Ми визначили, що ряд фахівців схильні до думки щодо пріоритетності арт-терапевтичних інструментів у вирішенні соціальних і психологічних проблем. Застосування мистецьких технологій як засобу арт-терапії та арт-педагогіки можливе в різноманітних життєвих сферах, наприклад, для

- 1) розвитку професійного досвіду, творчого потенціалу, гнучкості майбутніх педагогів у закладах вищої освіти,
- 2) створення соціальних і культурних уявлень підлітків,
- 3) формування серед колег психологічно комфортного середовища,
- 4) згуртування та ефективної співпраці батьків дітей з інвалідністю,
- 5) виявлення та профілактики психоемоційних проблем осіб, що мають психологічні травми, хімічні залежності тощо.

В умовах незалежності Україна зробила крок вперед в питаннях розвитку та наукового становлення арт-терапії. Історія досліджень щодо формування гармонійної особистості через мистецтво починається з дисертаційних праць З. Ленів, І. Дмитрієвої, І. Лисенкової, У. Дутчак, О. Наконечної, І. Кузави, О. Філь та ряду інших науковців (Ленів, 2010).

Цілком поділяємо думку української дослідниці А. Ковінько про те, що «арт-терапія в Україні ґрунтується, в першу чергу, на взаємодії – як в процесі творчої діяльності, так і під час обговорення готового творчого продукту. Останнє розглядається як зворотний зв'язок, взаємодія через творчий продукт, і взаємодія в процесі творчості, що опосередковують терапевтичні відносини. Це є важливою складовою терапевтичного процесу і психотерапевтичним фактором поряд зі спонтанною творчістю людини» (Ковінько, 2017).

Так, наприклад, З. Ленів у своєму дисертаційному дослідженні «Корекція порушень усного мовлення у дітей старшого дошкільного віку засобами арт-терапії» розглядає арт-терапію як психокорекційну технологію, яка «не повинна залишатися тільки прерогативою роботи психотерапевтів, а й інтегративно застосовуватись у корекційно-виховній діяльності корекційними педагогами, практичними психологами, логопедами, музичними працівниками освітніх закладів» для дітей із функціональними обмеженнями, зокрема із заїканням. Окрема варто зазначити, що в даному дисертаційному дослідженні уперше визначена доцільність застосування засобів арт-терапії у процесі корекції усного мовлення у старших дошкільників із заїканням (Ленів, 2010).

Український освітній простір знаходиться в постійному пошуку нових форм індивідуалізації та гуманізації навчально-виховного процесу. Саме тому значна увага науковців та практиків сучасності звертаються до передового досвіду використання арт-терапії як особливої технології, що забезпечує індивідуальний підхід до кожної дитини, діагностику, корекцію та формування ціннісного ставлення до себе й оточуючого світу.

Таким чином, арт-терапія сучасності – це психологічна технологія майбутнього, пріоритетний могутній інструмент у виховній, освітній та корекційній галузі. Нинішній період формування даної моделі можна порівняти з постмодернізмом в мистецтві у свій час. Цей психологічний метод найбільш оптимальний та екологічний для людини і соціуму взагалі. Забезпечує індивідуальний підхід, ціннісне ставлення як до себе, так і до навколишнього світу, базується на гуманізації та індивідуальній орієнтації на особистість у

навчальному, діагностичному та корекційному процесі. Тому праця вітчизняних науковців та освітян зосереджена на пошуці нових форм практичного застосування арт-терапевтичних технологій.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

У першому розділі з'ясовано теоретичні основи дослідження арт-терапевтичних можливостей образотворчого мистецтва.

1.1. З'ясовано напрями дослідження проблеми в історичній ретроспективі. Констатовано, що арт-терапію визначено як галузь, яка знаходиться у процесі активного наукового вивчення і практичного вдосконалення, оскільки вона є відносно молодого наукою, тому ще не до кінця обґрунтовано та встановлено коло застосування технік арт-терапії. Виявлено відсутність єдиної методичної бази щодо організаційних процедур застосування арт-терапевтичних технологій відповідно до запитів суспільства.

Встановлено, що попередниками арт-терапії є Зигмунд Фрейд і Карл Юнг. Теорії і методи психоаналізу були основою, з якої виріс новий напрямок. За Фрейдом поняття активного несвідомого і його теорія особистості забезпечили корисний старт для арт-терапевтів.

1.2. Обґрунтовано основні теоретичні засади дослідження арт-терапевтичних можливостей зарубіжними вченими. Сучасний освітній простір знаходиться в постійному пошуку нових форм індивідуалізації та гуманізації навчально-виховного, діагностичного та корекційного процесів, багато наукових доробок присвячено формуванню ціннісного ставлення особистості до себе і оточуючого світу.

Показано, що арт-терапія була заснована зарубіжними вченими. Зокрема, Ерік Берн вперше згадує використання арт-терапії в якості психотерапії в 30-х роках ХХ століття, на дітях, які пережили стрес у фашистських таборах. Маргарет Намбург в США у 40-х роках використовує в якості терапії засоби мистецтв. Одночасно виявлено започаткування використання терміну «арт-

терапія» у післявоєнні роки в Англії художником Адріаном Хіллом. У 1958 році австро-американська художниця Едіт Крамер опублікувала книгу «Арт-терапія в дитячій спільноті», яка є актуальною і на сьогоднішній день. Художниця та педагог розпочала свою роботу ще у 30-х роках з психічно травмованими дітьми та по праву вважається засновником арт-терапії.

Визначено, що на сьогоднішній день існує велика кількість організацій та спільнот, найвідоміші з них: Британська асоціація арт-терапії, Міжнародна організація арт-терапії, Арт-терапія без кордонів, Альянс арт-терапії, спільнота «Зцілення мистецтвом» CHART, які дають можливість для арт-терапевтів публікувати ідеї, напрацювання, програми, тренінги і практики.

Відмічено праці учених – М. Дерибере, Ч. Измайлова, В. Кандинського, Л. Миронова, М. Нелюбова, О. Орехова, А. Плазовської, які розглядали наукові аспекти щодо впливу кольору на свідоме та підсвідоме людини. Першим науково обгрунтував ефективний вплив кольору на людину ще в XI столітті відомий перський лікар і вчений Авіценна у своїй роботі енциклопедичного характеру з медицини «Канон лікарської науки». Хромотерапія – це достатньо доведений і обгрунтований напрямок лікування кольором.

1.3. Узагальнено стан дослідження проблеми сучасними вітчизняними науковцями. Провідні учені досліджували питання реалізації виховного та світоглядного потенціалу мистецтва – Г. Локарева, Н. Миропольська, Л. Тіхонович, О. Отич, О. Рудницька, Г. Тарасенко, О. Федій, Г. Шевченко, Л. Куненко, А. Ковінько, З. Ленів та інші.

Відзначено, що сучасні науковці розглядають арт-терапію як психокорекційну технологію, яка не повинна залишатися тільки прерогативою роботи психотерапевтів, а й інтегративно застосовуватись у корекційно-виховній та освітній діяльності педагогами, практичними психологами, логопедами, музичними працівниками освітніх закладів для дітей, зокрема із функціональними обмеженнями.

Здійснено порівняння зарубіжних і вітчизняних підходів до принципів використання арт-терапії. Так, у зарубіжних теоретичних розробках арт-терапевт

– це вузька спеціалізація з рядом умов до рівня освіти та досить жорсткими критеріями вимог до спеціаліста, перш за все необхідно мати спеціальну освіту по направленню «арт-терапія» або «практична психологія». В той же час, до вітчизняних фахівців не ставиться ряд подібних вимог і арт-терапія може буди застосована до більш широкого кола надання подібних послуг (Роджерс, 1989).

Дослідивши та провівши аналіз джерел наукової літератури, ми дійшли висновку про те, що використання арт-терапевтичних технік та методів у зарубіжних країнах та зокрема в Україні за останнє сторіччя широко поширилося спочатку лише в контексті клінічного засобу діагностики і корегування психологічного здоров'я людини, а пізніше і в реабілітаційно-освітньому середовищі, і в педагогічній практиці, що формує оптимальний психологічний клімат в установах, надає більш ширші можливості розвитку і певну свободу особистості.

Констатовано, що на сьогоднішній день недостатньо розроблена вітчизняна система арт-терапевтичної роботи в освітній сфері. Доцільним буде зазначити, що немає вичерпних конкретних методичних розробок, чітких критеріїв до фахівців, з цього приводу виникає багато дискусій, теоретичних і практичних прогалин.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНІК АРТ-ТЕРАПІЇ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

2.1. Методична складова застосування засобів арт-терапії в навчально-виховному процесі

У ході нашого дослідження встановлено, що мистецтво зароджувалося разом із людством, воно завжди слугувало не лише формою розвитку і самопізнання особистості, а й відображало її внутрішній стан та світосприйняття. Більш того засоби мистецтва використовувалися у ряді ритуальних заходів, в

тому числі і в лікуванні. На сьогоднішній день арт-терапія виступає методом терапевтичної діяльності та поєднує у собі засоби мистецтва, медицини, педагогіки та психології (Кондратенко, Донской, 2013).

У сучасному суспільстві рамки арт-терапії стрімко розширюються, все частіше її використовують в освітньому та виховному процесі дитини. Одним з головних завдань арт-терапії вважається розвиток творчості особистості, що представляє безмежні можливості для людини. Використання даного напрямку актуалізують творчу активність людини. Наприклад, А. Маслоу (Маслов, 1984) стверджував, що тенденції в суспільстві відображають природну актуалізацію.

Всебічно проаналізувавши наукові праці та періодичні видання з даного питання, можемо визначити, що у загальному сенсі арт-терапія розглядається залежно від області її застосування:

- форма психотерапевтичної практики;
- сукупність арт-терапевтичних методик;
- педагогічний метод;
- техніка у соціальній роботі та соціально-педагогічній діяльності з дітьми

та зокрема з дітьми, що потребують особливої уваги.

Основні принципи арт-терапії за Д. Рубін:

- створення безпечного середовища, де людина буде вільно займатися творчістю;
- можливість вибору клієнтом матеріалів, технік та тематики для творчого процесу;
- установлення психологічної довіри та взаєморозуміння між арт-терапевтом та клієнтом;
- уважність до клієнта та спостереження за його поведінкою для аналізу стану людини та можливості побудови майбутніх занять;
- процес арт-терапії проводиться у формі бесіди задля вільного вираження своїх думок клієнтом;
- не розголошення отриманої інформації від пацієнта;

- найважливішим фактором роботи з клієнтом є терпіння спеціаліста та довіра з боку клієнта.

Розглянуто, що Д. Рубін приділяє велике значення етапу розігріву для ефективної арт-терапевтичної роботи з клієнтом. По-перше, вона пропонує застосовувати фізичну розминку для подолання внутрішнього природного опору, по-друге, відзначає цікаві форми «розігріву» – малювання так званих «каракулей», копіювання фотокарток догори ногами, застосування при рисуванні «неробочою» рукою тощо. При цьому, подолати психологічні перешкоди для творчості та вільно виражати свої почуття допоможе музичне супроводження процесу арт-терапії. Малювання абстрактних ліній та форм допоможуть людині звільнитися від деяких психологічних обмежень, а зображення групи або окремо взятих людей застосовуються в тому разі, коли арт-терапевту потрібно визначити внутрішнє ставлення клієнта до когось або чогось із матеріального світу. Такий підхід в арт-терапії застосовується з метою послідовного, не травмуючого та ефективного визначення проблем клієнта та успішного їх подолання, зцілення та звільнення його від страждань.

Хотілося б зазначити, що окрім лікувальної, арт-терапія має:

- психопрофілактичну,
- соціалізуючу,
- розвиваючу,
- виховну спрямованість.

З цього визначимо, що її методи можуть бути застосовані в закладах освіти, реабілітаційних установах та у соціальній діяльності. Разом з тим, важливо звернути увагу на те, щоб практику арт-терапії за її завданнями, призначенням, метою та функціями не плутали з іншими напрямками. Крім того, використання арт-терапії здійснювалося спеціалістами, тобто не просто вчителями, а кваліфікованими психологами, арт-терапевтами або педагогами, які здобули освіту арт-терапевта. Натомість, така форма занять не може переходити у площину терапії.

Щоб уникнути змішування терапевтичних та освітніх компонентів у роботі педагогів, науковці О. Копитін та О. Свистовська пропонують замість слів «арт-терапія» та «арт-терапевтичний» метод, прийом, підхід використовувати такі поняття, як «арт-метод», «методи, засновані на творчій активності», «методи творчого самовираження» та інші (Копытин, Свистовская, 2017). Разом з тим, вважаємо, що було б доречним та ефективним використовувати в освітній практиці творчі та інноваційні заходи з метою профілактики психічного здоров'я та творчого розвитку особистості учня (Шалимова, 2010). Очевидно, що вчителі та педагоги корекційних професій повинні заохочувати дітей до різних видів творчої активності, особливо у ігровій формі:

- образотворчої,
- музичної,
- акторської,
- художньої та інших видів діяльності.

Тож, розглянемо праці деяких вчених, які ведуть дослідження у площині практичного застосування методів арт-терапії в освітньому середовищі.

М. Алексеева запропонувала застосовувати оригінальні та інноваційні методи, що називає формами арт-терапії, а фактично образотворчого мистецтва, на нашу думку, та видала навчально-методичний посібник для вчителів іноземної мови. Автор обґрунтовує необхідність застосування творчих завдань або елементів арт-терапії задля розвитку в учнів самостійного творчого мислення та виховання креативної особистості. Дослідниця висловлює думку, що арт-терапевтичні методи виступають як найкращий спосіб задоволення потреб особистості у:

- саморозвитку,
- самопізнанні,
- самовираженні.

Автор пропонує застосування методів арт-терапії в педагогічній діяльності з метою всебічного виховання дітей і їх гармонійного емоційного та інтелектуального розвитку. М. Алексеева розглядає креативність як арт-терапію

в контексті творчої діяльності. У другому розділі наукової праці «Арт-терапія в освітньому середовищі, випадки практичного застосування та перспективи», автор стверджує, що «на сьогоднішній день у світі накопичено певний досвід застосування арт-терапії в освітньому середовищі», посилаючись на О. Кузьміну, яка зазначає, що в освітніх закладах різних країн світу існують творчі заняття, і що там використовуються художні прийоми, «схожі з тими, які застосовуються арт-терапевтами» (Копытин, Свистовская, 2017).

Тобто, М. Алексєєва та О. Кульміна ототожнюють творчі заняття, образотворчі прийоми з формами творчої діяльності, що використовуються в якості арт-терапевтичних. Програма М. Алексєєвої, на наш погляд, дуже цікава та заслуговує впровадження в освітній процес (Вознесенська, Мова 2007).

Повністю поділяємо думку з Д. Рубін про те, що в арт-терапії найцікавішою є творчість, у якій немає суттєвих обмежень, тут можна вирішувати самостійно що і як зробити. Мистецтво має безліч проявів і кожен може застосовуватися як метод арт-терапії. Вибір техніки буде залежати від мети конкретного випадку та цілей арт-терапевта.

У зв'язку з цим методи арт-терапії за організаційною формою поділяють на пасивні, активні та змішані. До активних належать створення будь-якого продукту творчої діяльності, до пасивних – споглядання, читання, слухання тощо. Виходячи з цього, слід виділити основні прийоми даного напрямку:

- зоровий – розглядати, спостерігати різні предмети мистецтва та творчої діяльності,
- чуттєвий – спробувати доторкнутися, відчутти на смак, запах,
- слуховий – слухати різні звуки, музичне супроводження,
- уявний – відчутти свій внутрішній стан, переживання, емоційні зміни та інші (Левчук, 2002).

Встановлено, що на сьогодні дослідники досить глибоко обґрунтували, що арт-терапія являє собою не єдиний метод, а ділиться на безліч методів, як правило, пов'язаних з «різними психологічними теоріями особистості, різними способами прояву творчої активності клієнтів і моделями психотерапевтичної

взаємодії», як стверджують науковці О. Копитін, О. Шахобазова. В одних випадках арт-терапія нагадує терапію зайнятостю, оскільки основним змістом арт-терапевтичних занять виступає вільна образотворча діяльність хворих. Це, наприклад, характерно для широко поширеної за кордоном «моделі арт-терапевтичного ательє (студії)». В інших випадках, за свідченням О. Копитіна, «арт-терапія являє собою подобу консультування і вербальної психотерапії, оскільки значна частина заняття відводиться на обговорення процесу і продуктів творчої діяльності хворого в контексті його психологічних проблем і системи відносин» (Касен, 2019).

Арт-методи можна класифікувати на різних підставах.

За варіантами об'єкта застосування методи поділяються на:

- 1) метод інтерпретації клієнтом існуючих об'єктів образотворчого мистецтва,
- 2) метод творчості самого клієнта,
- 3) метод сумісної творчості клієнта з терапевтом,
- 4) метод роботи в групі над однією творчою роботою.

За творчими напрямками діяльності розділяють такі методи: гра, образотворча діяльність, музика і танець.

1. Метод, в основі якого лежить гра, в тому числі може бути імпровізація, сюди – драмотерапія, лялькотерапія. Тут людина може перевтілитися, відчувати себе у іншому тілі, самостійно придумати героїв, створити декорації тощо.

2. Образотворчий метод, що включає художню діяльність та декоративну. Сюди ж відносимо фотографування, колажі. Наприклад, часто у прикладних видах мистецтва використовують природні матеріали, наприклад глину, пісок, що дає відчуття єднання з природою. А образотворча - передбачає великий спектр застосування різних матеріалів і кольорів, що надає людині широкого спектру відчуттів та позитивних емоцій. Ці методи базуються на застосуванні фантазії та образного мислення особистості (Шумков, 2005, с.35).

3. Метод музики і тацю. Музика в основному йде у поєднанні з іншими методами, тому має другорядне значення. Але ефективність музичного

супроводження арт-терапевтичних сеансів є безспірним та науково обґрунтованим фактом. Танець під музику максимально включає органи відчуттів та почуття, відповідно, така терапія максимально розслабляє та перезавантажує людину (Николаева, 1987).

За Е. Крамер існує чотири види зображень, що характеризують вікові особливості та особистісні якості дитини, а також відображають розвиток малюнка та динаміку психологічного стану дитини.

- Перший тип – хаотичні каракулі, що не мають форми,
- другий тип – художні твори,
- третій тип – піктограми,
- четвертий тип – схеми.

«Каракулі, наприклад, з точки зору автора, являючи собою вихідну стадію дитячого малюнка, в більш старшому віці можуть висловлювати почуття безпорадності і самотності. Стереотипні схематичні зображення та піктограми, що належать руці дорослої людини, можуть відображати сублімацію пригнічених бажань або потребу в захисті. Особливої уваги при аналізі малюнків заслуговує колір. Так, переважання сірих тонів, а також темних свідчить про відсутність життєрадісності, а яскраві, насичені фарби характеризують активний життєвий тонус, оптимізм» (Крамер, 1971, с. 74).

Встановлено, що різні науковці, дослідники не припиняють численні пошуки щодо розмежування арт-терапії на педагогіку та терапію. Але, не зважаючи на це, методи обох напрямків об'єднує спільна ціль, що представляє собою побудову гармонії свідомого з несвідомим людини через її уяву та фантазію.

Більш детально зупинимось на питанні використання засобів арт-педагогіки в освітньому процесі. Вони дають можливість більш насичено та цікаво будувати процес заняття, вільніше та краще засвоювати матеріал уроку, знімати напругу, концентрувати увагу дітей, стануть джерелом інформаційного характеру, збагачення емоційного стану, особистісного досвіду, допоможуть пізнати учням своє внутрішнє «Я» (Алексеева, 2003). Дуже важливо піклуватися

про якість наданих матеріалів учасникам процесу, щоб не було прикрого розчарування по завершенню виконаної арт-педагогічної роботи. Окрім пензлів та фарб, в арсеналі викладача повинні бути різного формату і кольору папір та картон, фломастери, маркери, олійна та суха пастель, а також пластичні матеріали: пластилін, скульптурна маса, глина, пісок, мініатюрні фігурки, до того ж стануть у нагоді декоративні та природні елементи, а ще клей, ножиці, стрічки тощо. Головне, щоб учасники мали вибір серед запропонованих матеріалів відповідно до поставленої задачі.

Так, виявлено, що акварельна фарба дає можливість учаснику арт-терапевтичного процесу вільно експериментувати, зображувати думки і зосередитися на відчуттях. Її можна розливати по площині паперу, змішувати, солити, розтирати, процарапувати, отримуючи спонтанні, часто дуже цікаві узорі. Доповнити отриманий малюнок можна фломастерами, пастеллю або взяти пензлі необхідного розміру і завершити задуманий образ. До того ж, творчість може допомогти розкритися людині у інших сферах діяльності. Буде доречним задіяти музичний супровід процесу, що надасть можливість учаснику швидше розслабитися, адаптуватися та зануритися у внутрішній світ. Дієвим методом для зняття напруги практикуючі арт-терапевти вважають малювання пальцями, а особливо по піску, так звана пісочна анімація. Тут теж буде доречним увімкнути музику, експериментувати з жанрами та ритмами. Це допоможе скинути зайву енергію, виразити емоції, що особливо актуально при роботі з дітьми (Роменець, 2001).

Досліджуючи вітчизняний ринок арт-терапевтичних послуг, ми зробили висновок, що часто послуги в даній сфері пропонують художники. Більшість з них описує про подолання власної життєвої кризи через засоби мистецтва. На нашу думку, практика фахівців образотворчої діяльності є чи не найбільш обґрунтованим підтвердженням ефективності арт-терапевтичних методів при вирішенні внутрішніх психологічних проблем людини (Герман, 2008).

Є загальновідомим той факт, що під час творчої діяльності проходить процес сублімації. В контексті арт-терапії це проявляється як переведення

негативної енергії в позитивну, коли людина чимось занепокоєна і образно виражає свої почуття через мистецтво з високою концентрацією на процесі творчості відбувається переключення та повернення її до стану рівноваги.

Не менше зацікавлення викликає колір, що виступає важливою складовою арт-терапії. Кольоротерапія являє собою метод психічної саморегуляції. Науково доведений вплив кольору на психоемоційний та фізичний стан людини, при чому, як при активній формі арт-терапії, так і під час споглядання та певного кольорового оточення (Измайлов, 1985).

У наш час найбільшого поширення арт-терапія набуває в освітньо-виховній та корекційно-розвиваючій роботі з дітьми. Психолого-педагогічна практика підтверджує ефективність та позитивний вплив мистецтва в процесі виховання та навчання дитини засобами образотворчого мистецтва або арт-терапії. Саме напрям образотворчого мистецтва надає дитині можливість найбільш просто і природньо висловити свій внутрішній стан, думки та уяву. Дитина відтворює світ своїми руками, висловлює своє бачення через індивідуальні можливості та відчуття (Покатило, 2003, с. 67-69). Найчастіше глибокий слід в душі дитини залишає якась позитивна чи негативна подія, випадок. Вигадка та реальність комбінуються в уяві та відображаються в творчій роботі. Таким чином матеріалізується почуття дитини, внутрішнє проявляється у зовнішньому світі та стає об'єктом творіння. Часто мрії та страхи набагато легше намалювати, аніж пояснити (Орехова, 2002).

Обґрунтовано, що діти інтуїтивно відчують колір. Радісні емоції найчастіше висловлюють яскравими кольорами, сумні – похмурими, тьмяними. Зустрічаються і такі випадки, коли дитина свою потребу у яскравих барвах знаходить на палітрі, у той час, коли життя її важке та складне. Таким чином вона реалізує потребу у красі. Спокійна і радісна дитина користується світлими відтінками, збуджена – часто використовує коричневі та червоні кольори, контрастна гама кольорів говорить про внутрішній дискомфорт творця. Важкі стани дитини проявляються не лише у малюнках та кольорових перевагах, але і у мовленні та моториці (Максименко, 2018). У подоланні психофізичних

проблем дитині допоможе кваліфікований підхід із застосуванням методів образотворчості, найбільш доступним і ефективним з яких виступає арт-терапія.

Отже, образотворче мистецтво допомагає подолати кризу – депресію, агресію, вразливість, сором. Побувши годину в іншому уявному просторі, наповненому кольорами та яскравими враженнями, дитина розслабиться та відчує свою значущість. Занурення в уявний світ принесе дитині спокій та рівновагу. Під час занять з образотворчої грамоти часто відбувається процес самоствердження та самореалізації. Іноді в одних і тих же учнів виходять гарні композиції, іноді невдалі. Головне не акцентувати увагу на невдачах, а мотивувати учнів зосередитися на подальших успіхах.

Залишається фактом те, що в закладах освіти, де гідна увага приділяється хоча б одному з видів творчої діяльності, помітно підвищується емоційний тонус дітей, вони менше страждають від перевтомлення, менш схильні до шкільних неврозів, більш успішні та інтелектуально активні (Вознесенська, 2007). Можна назвати таке явище арт-профілактикою, адже доцільніше попередити, аніж лікувати.

До того ж, чимало існує свідчень, в т. ч. педагогічних, богословських, експериментальних, що характеризують людину як творця від природи. Адже творчість – це відношення людини з собою та світом, це прояв її як особистості.

Доцільно підкреслити значення мистецтва і художньої творчості для душевного здоров'я людини, особливо дитини. Безперечно, весь навколишній світ, в якому існує людина інтерпретується засобами пластичних мистецтв, які дитина повинна освоювати з малечку. Маленькі творці працюють з формою та кольором щиро і природно, це базується на відчутті та інтуїції. Рідше цим може похвалитися доросла людина. Відтак, заняття малюванням дає можливість для розвитку гнучкого та пластичного мислення, фантазії, безпосередності у вираженні відчуттів. Молодші школярі легко можуть уявити себе на місці будь-якого персонажа малюнку та виразити своє ставлення до нього. Така дія відбувається невимушено і часто супроводжується бажанням та радістю. Це

допомагає засобами арт-терапії підготувати дітей до глибоких переживань, якщо у цьому виникає потреба (Сокольникова, 1999).

Виявлено, що при застосуванні методів арт-педагогіки в навчально-виховному процесі взаємодія з дітьми молодшого віку відбувається просто і не вимушено в ігровій формі, тому дітям цікаво і вони з радістю виконують поставлені педагогом задачі. Це допомагає вирішити ряд труднощів та психоемоційних проблем, наприклад, розвитку мовлення, корекція поведінки та інше. Можна виділити деякі аспекти позитивного впливу використання арт-методів у практичній діяльності з дітьми, а саме:

- пізнання та прийняття свого «Я»,
- вільне вираження почуттів, переживань та емоцій,
- концентрація на позитивному,
- розвиток комунікативних та пізнавальних процесів,
- набуття творчих здібностей та образного мислення.

Визначимо вагомні переваги арт-терапевтичних прийомів роботи в групі в наступних тезах:

- колективна творчість згуртовує учасників, з'являються психологічні та емоційні зв'язки, формується досвід взаємодії;
- невербальні методи виходять на перший план, тобто те, що зазвичай важко сказати проявляється у певному образі матеріального світу;
- вираження негативного стану, агресії, апатії через соціально дозволені методи;
- концентрація на позитивному світосприйнятті;
- навички роботи в групі, подолання труднощів через колективне виконання певних задач спеціаліста;
- усвідомлення особистісної цінності себе та один одного серед учасників групи.

Існують дві основні функції терапії творчістю:

- катарсистична, що «очищає»,

- регулятивна, що характеризується позбавленням від негативного та набуття позитивного психоемоційного стану.

Отже, далі розглянемо та спробуємо коротко описати найпоширеніші види (напрямки) арт – терапії.

Ізотерапія – сукупність прийомів і методів психологічного впливу через засоби мистецтва. Наприклад, розглянемо найпоширенішу форму ізотерапії – це малювання (див. мал. 2.1, 2.2).

Далі вивчимо, які позитивні впливи чинить малювання на учасника процесу ізотерапії (Меркадо, 1993, с.26):

- сприяє виходу внутрішнім переживанням у зовнішньому прояві,
- підходить для психологічної корекції різного роду порушень, – для соціальної адаптації, при психоневрологічних розладах, при сімейних проблемах, агресії,
- допомагає подолати страхи та невпевненість, фобії, підвищити самооцінку
- створює ситуацію успіху,
- сприяє розвитку навичок малювання,
- являється найбільш ефективним засобом для розвитку дрібної моторики у дитини.

Якщо розглядати застосування арт-терапевтичних методів у педагогічному аспекті, то, за словами В. Мухіна малювання, як один з важливих видів дитячої діяльності, виявляє певні результати психічного розвитку дитини. Тому дитяче малювання викликає інтерес багатьох дослідників різних наук. Психологи та педагоги через малювання шукають можливість проникнути в унікальний внутрішній світ дитини. У малюнках дітей виражається і їх рухові здібності, і уявлення про навколишній світ, що відображають особливості дитячого сприйняття і мислення, а також ставлення дитини до навколишнього середовища. Діти люблять малювати кольоровими олівцями, фломастерами, фарбами тощо. Можливість використовувати колір у малюнках формує у дитини певне ставлення до цього виразного засобу. «На певному етапі в малюнках

з'являються кольори, які дитина використовує частіше і більше, вони домінують у роботах. Вибір кольору дитиною для малювання на вільну тему говорить і розкриває багато про автора роботи» (Вознесенська, Мова, 2016).

Імаготерапія – це ряд заходів, присвячених театралізованим виставам з метою психологічної діагностики, корекції та виховання (див. мал. 2.3). Такий вид арт-терапії часто застосовують на заняттях з особливими дітьми, оскільки він є найбільш ефективним комплексом для психо-корекційної роботи, допомагає:

- розкрити їх творчий потенціал,
- побудувати цікаву та плідну співпрацю у групі,
- розвинути уяву та стимулює завершувати розпочату справу,
- розвинути самовпевненість та подолати скутість,
- контролювати емоції,
- задіяти та проявити особистісні якості, що дає можливість

устаткуватися в соціальних відносинах.

Цей перелік позитивного впливу є невичерпний.

Одним із проявів даного виду терапії мистецтвом являється лялько терапія (див. мал. 2.4). З'ясовано, що театралізовані засоби надають арт-терапевту найбільш широкий спектр діагностичних даних, у довільній формі діти розкривають свої внутрішні переживання, страх та біль, в той же час надаючи спеціалісту матеріали для подальшої корекції та побудови нових позитивних психологічних станів. При цьому, у виставі можуть бути задіяні і інші види арт-терапевтичних технік, наприклад, декоративно-прикладний. Діти можуть героїв шити із лоскотів тканини, декорувати дрібничками, розвиваючи дрібну моторику рук, що є надважливим для створення нових нейронних зв'язків головного мозку дітей з порушеннями. Також діти люблять домальовувати фарбами, або ж задіяти природній матеріал – гнучку та пластичну глину для створення ляльок, комбінувати безліч підручних засобів для фізичного втілення свого власного задуму. Це можуть бути фантастичні герої, а ще було б цікавим придумати

історію про них, написати новий сценарій, таким чином розвиваючи всі спектри особистості дитини.

Виявлено, що музикотерапія дає не менш дієвий вплив на фізичний та психічний стан людини, це система мистецьких засобів для нормалізації та корекції здоров'я учасника процесу(див. мал. 2.5, 2.6). Встановлено, що терапія музикою дає найкращі результати при її застосуванні у поєднанні з багатьма іншими техніками арт-терапії, а найкраще з малюванням. Про що найчастіше констатують науковці у своїх наукових працях. Музикотерапія проводиться у декількох формах, активній та пасивній. Доведено позитивний вплив музики на внутрішні душевні сфери людини, заняття музикотерапією безперечно сприяє позитивним психологічним змінам організму.

Буде актуальним використовувати музику під час відпочинку, а також на уроках для кращої сконцентрованості і розвитку. Ряд наукових досліджень підтвердив доцільність використання музичного супроводу на шкільних уроках з гуманітарних предметів, а також природничо-пізнавальних. Додавши руханки та емоційні хвилинки, можна створити на уроках ситуацію невимушеності і гармонії. На уроках також рекомендується підключати аромотерапію – використання ефірних масел для кращої концентрації уваги на заняттях.

Бібліотерапією визначається спеціальна технологія для корекції психоемоційних розладів через читання підібраних під кожну окрему ситуацію або індивідуальність літературу (див. мал. 2.7). Це потужний інструмент, який чинить вплив на людину, її характер, допомагає у вирішенні проблеми, корегуванні поведінки.

Визначимо, що казкотерапією називають сукупність прийомів або метод практичної психології, лікування через казкові сюжети (див. мал. 2.8). В давнину він слугував засобом передачі опиту, правил поведінки. У фольклорних казках, переказах і піснях закладена така інформація. Діти максимально задіяні у процесі казкотерапії вони слухають, вигадують, домовляються, а часто і малюють героїв сюжету. А це, ми вважаємо, розвиває уяву дитини, фантазію, вона отримує творчі знання та навички. З точки зору психології відбувається процес пошуку, а пізніше

і прийняття ефективних рішень. Важливо арт-педагогу, психологу або арт-терапевту сконцентруватися на створенні умов, в яких дитина зможе знайти вирішення своїх внутрішніх проблем чи подолати життєві труднощі. Сценарій казки підсвідомо стає сценарієм життя дитини, тому вона може фантазувати, формувати і корегувати його, відчуючи себе невимушено та природно (Юр'єв, 1987, с.89).

Не менш ефективним у вихованні, адаптації та корекції психоемоційного стану дітей можна визначити лікування природою. Мова йде про наступний вид арт-терапії – флоро-терапію. Цілюща сила природи наділяє життя фарбами, звуками, дарує позитивні відчуття, гарні емоції (Петренко, Кучеренко, 1988). Часто, перебуваючи на природі, ми відчуваємо прилив сил, наповнюємося енергією, надихаємося на творчість. Для учнів найкращим середовищем для творчості буде природа. Такі уроки стануть у нагоді в теплі періоди та сезони, але задіявши мінімальні засоби, можна створити необхідні умови для комфортного перебування учнів на відкритому повітрі у будь-яку пору року. Сюди ж відносимо іпотерапію, акватерапію, ігротерапію, пісочну терапію та інші подібні напрямки.

Ми вважаємо, що було б доречним проведення уроків образотворчого мистецтва на природі в якості арт-педагогічних заходів, що надають не лише цілющих ефектів, а й добре розвивають навички юних художників. На нашу думку, пленер особливо цінний тим, що в таких заходах формується характер дитини в житті, в творчій праці, в подоланні реальних труднощів, в напруженні духовних, моральних і фізичних сил (див. мал. 2.9). У процесі навчального етюдів на пленері при певних умовах композиційно-тематичного планування поєднуються художнє навчання, освіта і виховання за наступними напрямками художньої підготовки: розвиток образної сприйнятливості до навколишньої дійсності; формування умінь виразно обробляти, творчо осмислювати результати переживань, спостережень і досвіду, вдосконалення здібностей до практичного втілення результатів творчої роботи мовою малюнка, живопису і композиції. Саме заради цих якостей особистості художній процес націлений на

те, щоб впливати комплексом пленерних умов середовища на комплекс художнього сприйняття особистості. Уважне вивчення середовища і відображення стану природи дає цінний досвід накопичення колористичних співвідношень і розуміння повітряної перспективи, жвавості зображення, що живить надалі композиції, виконані в аудиторії. Пленер розвиває предметну і асоціативну пам'ять, самостійність творчої інтерпретації натури, стильність зображення (Тарасенко, 2017, с.100).

Спонукаючи учнів уважно спостерігати за живою природою, окремим завданням можна, наприклад, запропонувати відтворити акварельними фарбами небо в його різних станах, користуючись різними технічними прийомами. Небо часто займає більшу частину пейзажу та задає колористичний настрій всій роботі. Треба звернути увагу, що небо у різні частини дня та при різному освітленні виглядає інакше і не завжди треба схилитися до синьо-голубих відтінків (Гулей, 2018). Це підтверджується при аналізі робіт класичного пейзажного живопису, що є невіддільною частиною освітнього процесу.

Відтак, на заняттях з пленерного малювання учні знайомляться з природно-кліматичними умовами, характером місцевості рідного краю, поповнюють свої знання новими відомостями про пам'ятки історії та культури, що, безумовно, сприяє більш поглибленому моральному їх вихованню. Під час пленеру закріплюються і заглиблюються знання і навички з живопису, малюнку та композиції, через індивідуальні завдання, розвивається творча активність і ініціатива учнів, їх художні потреби і естетичний смак (Кузин, 1971, с. 27).

В корекційних, навчальних та розвиваючих заходах часто використовується пісочна анімація (див. мал. 2.10, 2.11). Запропонована вона була К. Юнгом як форма природної діяльності, проекція внутрішнього світу дитини. Отож, визначено, що пісочна терапія відкриває широкі можливості для взаємодії дитя з оточуючим світом і самим собою засобом гри у пісок. Така техніка арт-терапії допомагає дитині у наступних психологічних аспектах:

- знімає внутрішню напругу,
- благотворно впливає на несвідомому рівні,

- допомагає підвищити впевненість,
- спеціалісту допомагає відкрити нові напрями корекції та розвитку.

Констатовано, що терапевтична суть лежить у створенні захищеного середовища, в якому людина може вільно дослідити та висловити свій підсвідомий світ в певному образному вираженні, здобути досвід подолання внутрішніх проблем і переживань. Композиція на піску – це зображення душевного стану, можливо тривожного, можливо незрозумілого, який інтерпретується у зовнішньому прояві та підлягає діагностиці і виправленню. Внутрішнє проявляється у зовнішньому та корегується.

Аналізуючи результати таких робіт, проявляються наступні феномени: діагностуються внутрішні труднощі, конфлікти у соціумі, прояви агресії, знаходяться психологічні методи профілактики і подолання проблем.

Наприклад, можна працювати з поверхнею піску, одночасно придумуючи казки, історії чи міфи, виконувати різні за складністю спеціальні графо-моторні вправи. Завдяки одній із найцікавіших тактильних практик, пісочній анімації, у дитини формується психіка, розвивається дрібна моторика, чуттєва сфера, пам'ять, увага, гарна вимова слів (Небылицын, 1966). Найважливіше, що дитина засобами даної техніки вчиться розуміти і приймати себе, оцінювати, проводити самоаналіз, отримує навички реалізації своєї індивідуальності та комунікації з оточуючими (Голубева, 1993). Це глибинні практики з почуттями, затиснутими станами, це можливість проаналізувати варіанти поведінки і тактики. Хоч образи тут і тимчасові, різняться своєю простотою, але кількість маніпуляцій невичерпна – створення, руйнування, відбудова, під час процесу можуть бути створені власноруч фігури красиві та страшні, природні чи штучні. Прекрасна можливість проявляти творчість, інтерес, досліджувати, створювати образи своїх внутрішніх станів та корегувати їх з допомогою кваліфікованого спеціаліста.

Розглянуто глино-терапію або терапію будь-якими іншими пластичними матеріалами, що являє собою один із видів арт-терапії (див. мал. 2.12, 2.13). Тут використовується тісто, глина, скульптурний пластилін і подібні матеріали. Ці напрями, на нашу думку, найкраще підходять для розвитку емоційного

інтелекту, формування і усвідомлення нових позитивних емоцій і відчуттів, здобуття навичок керування собою. Робота з глиною допомагає м'якше реагувати, переборювати і усвідомлювати негативний досвід. Особливо важлива для тих учасників, які не можуть сказати, кому важко ділитися своїми внутрішніми тривогами і почуттями, зокрема для сліпих та людей з глухотою. Взагалі, глино-терапія показана всім, без обмежень у будь-якому віці, статі та ін. Допомагає подолати страх, образу, агресію.

Тістопластика – ліплення декоративних виробів із солоного тіста, що складається з натуральних компонентів. Тісто безпечний матеріал, зокрема підходить для дітей з розладами аутичного спектру, з порушеннями психіки, його пластичність дозволяє вносити численні зміни в роботу і, відповідно, корегувати емоційне самопочуття.

Відзначимо, що не менш актуальним і вживаним є техніка мандалотерапія або метод мандали, в прямому перекладі означає малювання в колі. Цей напрямок арт-терапії прийшов з народних традицій і вірувань і пов'язаний з використанням для малювання цілющої форми кола. Малювання мандал дає людині можливість познайомитися зі своїми складними сторонами, зрозуміти причини негативних станів, що виникли, визначити можливі варіанти вирішення проблем. Завдяки високому потенціалу даної техніки у роботі з проблемами дітей та підлітків, відбувається:

- підвищення концентрації та внутрішньої рівноваги, наприклад, у гіперактивних дітей;
- корекція розладів дрібної моторики та нервової напруги, тривожності; формування самовпевненості на основі спокою та стимуляції творчого потенціалу, релаксу;
- діагностика емоційно-вольових та особистісних порушень у дитини;
- гармонізація внутрішнього психологічного стану для успішного підвищення власної особистісної цінності дитини та адекватної адаптації її в соціумі;
- долучення до світової культури;

- розвиток довільності поведінки;
- знаходження внутрішнього ресурсу дітей;
- розвиток комунікативних навичок та актуалізації почуттів дітей різного віку.

Досліджуючи цей напрямок, ми дійшли висновку, що і для терапії дорослих людей мандало-терапія є ефективним засобом та допомагає:

- вирішити проблеми самооцінки та відчуття внутрішнього дисбалансу;
- активізувати ресурсні стани особистості;
- подолати страх втрати контролю над собою, стан песимізму, депресії, життєвого глухого кута;
- здійснити психокорекцію емоційної та чутливої сфер (роздратування та агресії, страхів і тривог);
- вирішити психосоматичні проблеми;
- згуртувати групи на основі духовного зближення та колективної творчості.

Використовується при різних станах і фототерапія, що являє собою набір психологічних технік, є лікувальним та корекційним засобом. Її застосовують для вирішення психологічних проблем, а також для розвитку і гармонізації особистості. Засобами фототерапії виступають фотографії, створені самою людиною; сімейні альбоми; фотографії клієнта, зроблені іншими людьми, де клієнт спеціально позує, або знімки, зроблені спонтанно; автопортрети. Фототерапія передбачає роботу з готовими фотографіями або створення оригінальних авторських знімків.

Визначено, що основним змістом фототерапії є створення і сприйняття клієнтом фотографічних образів, яке доповнюється їх обговоренням і різними видами творчої діяльності – малювання, колажування, інсталювання тощо готових знімків у простір, виготовлення з фотографій фігур і подальша гра з ними. Метод фототерапії, на нашу думку, це метод використання продуктів фото-творчості, які дають багато інформації, як для психолога, так і для самої людини – невербальної, яскравої, зрозумілої, об'єктивної. Процес фотозйомки,

наприклад, буде дуже цікавим для підлітків, він захоплює, спонукає до пошуку нових ідей і можливостей. Сучасна цифрова зйомка і доступність фотоапаратів, комп'ютерних програм для роботи з фотоматеріалом дозволяє широко використовувати даний метод.

Особливо цікавим і ефективним ми відзначили метод маскотерапії, що знайшов застосування в індивідуальній і груповій роботі, він може використовуватися у поєднанні з театралізованими виставами, поширений у роботі з підлітками. Маскотерапія - це техніка психологічної роботи, заснована на переведенні глибинних комплексів і проблем людини в неживу матерію маски (див. мал. 2.14, 2.15, 2.16). Обличчя виступає проекцією нашого психологічного стану і настрою, нашого тіла, а також нашого минулого і сьогодення. Визволення від звичних, стереотипних ролей за допомогою маскотерапії створює можливість звільнитися від непотрібного і змінити своє життя.

Розглянувши гримотерапію, як одного з напрямків арт-терапії, визначимо, що він є достатньо ефективним способом організації внутрішнього діалогу між свідомим і несвідомим людини, впливає на глибинні процеси та має тривалий ефект, при роботі в парі формує високий рівень довіри між людьми. Т. Колошина, одна з перших російських арт-терапевтів, що працює, в тому числі і з гримом, з висоти свого досвіду заявляє: «...використання гриму – це справжня знахідка для практикуючих психологів. По-перше, метод дозволяє в короткі терміни красиво і естетично виявити проблему, зробити гранично наочною і зрозумілою» (Мелик-Пашаев, 2013). По-друге, техніка ця дуже гнучка: клієнт усвідомлює свою поведінку, помилки і відразу ж має можливість над ними працювати. Відзначимо ще один плюс - в більшості випадків явне невдоволення собою в гримі обертається для людини не приводом для розладу, а потужним стимулом до подальшого особистісного зростання. Ось це називається силою мистецтва. Для обличчя використовується театральний грим і білила, декоративна косметика, для тіла – грим, гуаш, акварель, декоративна косметика.

Дослівно визначено, що кольоротерапія – це лікування кольором (див. мал. 2.17, 2.18). Обґрунтовано, що колір чинить потужну дію на людину. Ще у давні

часи в ритуальних цілях на тіло воїна і його обладунки наносилося спеціальне забарвлення з метою відлякування ворога; кольори, що підбиралися для одягу царів і жерців, говорили про їхню могутність, викликали захоплення, поклоніння (Урванцев, 1981). У стародавньому Єгипті знали про силу і вплив кольору і навіть споруджували в деяких храмах кольорові зали. У них вивчали застосування кольору і вчили лікарюванню. Було доведено, що органи і системи тіла чутливі до певних кольорів, які стимулюють або уповільнюють їх дію. Отже, знаючи це, можна використовувати різні кольори з лікувальною метою. Колір може змінити функції деяких систем людського організму (Дерибере, 1964).

Розглянуто використання комплексу корекційних вправ, арт-терапевтичних технік, які зачіпають загальний фізичний, емоційний, мовний або вербальний розвиток, що в цілому позитивно позначається на соціальному розвитку. Нетрадиційні форми роботи приносять дітям безліч позитивних емоцій, що допомагає долати боязкість, страх. Цінністю арт-терапії виступає не результат у вигляді творчого продукту, а сама особистість учасника, що є дуже важливим при роботі з дітьми з функціональними обмеженнями різних нозологій.

Показано співіснування безлічі думок і уявлень про арт-терапію, механізми її впливу (іноді протилежні), це, на нашу думку, забезпечує можливість її подальшого становлення і розвитку. Виявлено, що великий інтерес до арт-терапії в Україні за відсутності сформованих програм арт-терапевтичної освіти призвів до стихійного і безсистемного освоєння її методів представниками різних професій – не тільки лікарями-психотерапевтами, а й психологами, педагогами, соціальними працівниками, працівниками культури, художниками. Починаючи з середини 90-х років ХХ століття в Україні стали проводитися короткострокові програми арт-терапевтичної підготовки.

На основі аналізу та систематизації джерел літератури щодо використання арт-практик приводить нас до розуміння особливості терапії мистецтвом в Україні, її різноманітні варіації та використання кількох технік мистецтва. Часто не можна віднести якусь техніку до конкретної форми терапії. До прикладу,

презентується танець героя, якого щойно намалювали – то цю діяльність не можна віднести окремо до ізотерапії або танцювальної, оскільки це є поєднання різних технологій арт-терапії (Мухина, 1972). Спеціаліст завжди має на меті будь-яким засобом знайти найбільш прийнятні для клієнта способи довіритися та розкритися перед ним. Визначено, що поєднання різних форм мистецтва задля якісної ефективної арт-терапії називається мультимодальністю (Витак, 2013, с. 7).

Очевидно, що нестримна зацікавленість та велике бажання розвиватися, надихає українських сучасних практикуючих арт-терапевтів до об'єднання в терапевтичній діяльності різних видів та методів терапії мистецтвом в рамках однієї запланованої програми. Адже творчий процес не має обмежень та будується на натхненні. До того ж повинні враховуватися індивідуальні якості учасників. Особистісний підхід – понад усе, надважливо розуміти хід процесу і його схильність до імпровізації. Українські спеціалісти мають вивчати глибоко одночасно всі форми арт-терапії у той час, коли наші зарубіжні колеги більш поверхово знайомляться з загальним навчальним матеріалом і отримують базові знання, але глибше осягають вузьку спеціалізацію. По аналогії з отриманням медичної освіти.

Арт-терапія сприяє високому ступеню творчої розкритості і самостійності. Тому рівень арт-терапевта в широкому розумінні цього слова можна оцінити по свободі його рухів і широті можливостей вираження себе і своїх почуттів, усвідомлення власних тілесних відчуттів, здатності відчувати стан пацієнта, використовуючи для цього своє тіло як інструмент, вміння володіти своїм голосом і тілом. Таким чином, для реалізації цієї форми – психологічної допомоги особистості, терапевта необхідні розвинені якості: здатність до емпатії, терпіння, інтуїція, спонтанність, конгруентність (відповідність зовнішнім прояв почуттів внутрішньому стану), уміння адекватно виражати свої почуття і володіння своїм тілом і рухами, образність, метафоричність мислення, особистісна творчість, творчий розвиток, здатність до рефлексії, загальний культурний розвиток (Сусанина, 2007). Арт-терапевт крім володіння

різноманітними техніками і матеріалами повинен бути гнучким у використанні часу, проявляти волюві якості, постійно творчо змінюватися незалежно від проблеми, ситуації, особливостей прояву творчості учасниками групи. Поняття педагогічної майстерності арт-терапевта передбачає вміння пояснювати незвичне з позиції індивідуального вияву творчого потенціалу, надавати кожній дії в арт-терапевтичному просторі творче значення. Таким чином, функціями арт-терапевта є превентивна, діагностична, навчальна, розвиваюча, корекційна, терапевтична, соціалізуюча, оздоровча, творча» (Витак, 2013, с. 7-8).

Отже, на основі аналізу та комплексної систематизації різних джерел літератури ми визначили, що арт-терапія – це самостійний напрям зі своїми техніками, підходами та складовими, що класифікується за різними критеріями. Застосування арт-практик в освітньо-виховному, корекційному та терапевтичному напрямках формує і розвиває пізнавальні та психічні процеси у дитини, стимулює сенсорні навички, розвиває комунікативні навички, дрібну моторику, образне мислення.

2.2. Особливості використання засобів арт-терапії в навчанні дітей з особливими потребами

Визначимо, що застосування методів арт-терапії та арт-педагогіки у спеціальній освіті достатньо широко та вичерпно розглянуто в роботах О. Медведєвої, І. Левченко, Л. Комісарової і Т. Добровольської. На наш погляд, це є спроба узагальнити досвід застосування мистецтва як засобу комплексного виховного, розвивального та корекційного впливу на дітей з порушеннями розвитку. Це діти з проблемами слуху, зору, мови, затримкою психічного розвитку, розумовою відсталістю, порушенням опорно-рухового апарату, порушеннями поведінки. При цьому автори розглядають арт-терапію як сукупність методик, побудованих на застосуванні різних видів мистецтва і дозволяють шляхом стимулювання художньо-творчих проявів здійснювати психокорекцію (Хіля, 2016, с. 398).

У ході нашого дослідження визначено, що серед численних течій сучасної педагогіки найбільш цікавим і плідним є виховання художньої культури. Теперішня парадигма освіти орієнтована на людину нової культури, на формування особистісного підходу, на відтворення і збереження в освітньому просторі як цінностей культури, так і цінностей субкультури людини. Визначаючи місце дитини в культурному просторі, М. Бердяєв вказує на те, що дитина є головною цінністю та об'єктом культури. Гуманістична тенденція розвитку суспільства нерозривно пов'язана зі створенням теорії гармонійної особистості, в якій реалізується ідея людини, що розвивається в світі, який розвивається. Пізнання світу дитиною відбувається на всьому шляху її розвитку в процесі навчання та виховання в культурно-освітньому просторі. У своїй культурно-історичній концепції Л. Виготський зазначає, що «за змістом процес культурного розвитку може бути охарактеризований як розвиток особистості та світогляду дитини (Медведєва, Левченко та ін., 2001, с. 24)

Особливе значення у формуванні субкультури особистості дитини з проблемами Л. Виготський надавав засобам мистецтва. Він наголошував на необхідності участі дітей у різних видах художньо-творчої діяльності (Выготский, 1999). Показано, що в останні роки виріс інтерес фахівців до механізму впливу мистецтва на дитину з проблемами в процесі виховання та навчання. Сучасна спеціальна психологія і педагогіка значною мірою орієнтована на використання в корекційній роботі різних видів мистецтва як важливого засобу виховання гармонійної особистості дитини з проблемами, її культурного розвитку (Медведєва, Левченко та ін., 2001, с. 25)

Визначено, що сучасні спеціальні науки з педагогіки і психології шукають нові методи корекції та виховання дітей з особливими потребами, де безперечно будуть застосовані засоби мистецтва. Вчені вже давно констатували високу ефективність використання можливостей мистецьких технік для корегування психоемоційних проблем у дітей, їх морального та соціального становлення. Фахівцями педагогічно-художньої галузі досліджено і з'ясовано той факт, що творча діяльність – це надскладний психічний процес, у якому задіяна найбільша

кількість усіх сенсорних відчуттів, що активізує невичерпні можливості нашого організму. Це безперечно сприяє стимулюванню процесу розвитку, мислення та у свою чергу підлягає психологічному корегуванню проблем особистості. Науково доведено, що музика, виконання пісень дітьми з інтелектуальною відсталістю стимулює діяльність мозку; образотворча діяльність дає прекрасні результати впливу на дітей із затримкою психічного розвитку, із захворюванням аутичного спектру, на дітей, що страждають на дитячий церебральний параліч, а саме: сенсорна інтеграція, комунікація, формування мотиваційної сторони продуктивної роботи учня, розвиток дрібної моторики, сконцентрованість уваги, уява, більш правильна звукова вимова.

Обґрунтовано високі можливості мистецтва для розвитку пізнавальної сфери глухої та слабочуючої людини. Практики образотворчості сприяють формуванню та вдосконаленню мовлення дітей даної категорії, чуттєво-зорового сприйняття та інші. Театралізована діяльність дітям із ЗПР дає позитивні результати у розвитку уяви, творчих здібностей, забезпечує символічну функцію мислення, розвиває увагу, сприяє корекції психоемоційного становища, допомагає виявити особистісні характеристики дітей цієї групи.

Можливості корекції мистецтвом «особливих» дітей безмежні, перш за все пов'язані з тим, що вони є джерелом нових позитивних переживань, проявляють нові необхідні потреби та способи їх вирішення в галузі мистецтв. Зокрема, стимулювання естетичних та інших потреб дітей з різною нозологією, активізація внутрішніх можливостей учня в творчій діяльності – це найголовніша соціальна і педагогічна функція мистецтв. Дитина з обмеженими можливостями у взаємодії з однолітками та педагогами розширює свій соціокультурний досвід, вчиться загальноприйнятими правилами, взаємовідносинам та спілкуванню у суспільній праці, формує комунікативні відносини, проявляє особистісні якості, це допомагає сформувати внутрішній світ дитини, і в свою чергу самоствердитися у колективі. Всі техніки мистецтв здійснюють позитивний вплив на адекватність дитячої поведінки, врегульовують емоційні моменти в колективі та вдома, допомагають позбутися

переживань і тривоги, підлягають ефективному корегуванню, стимулюють регулювати відносини з навколишнім середовищем (Медведєва, Левченко та ін., 2001, с. 28-30).

Нами виявлено, що особливої актуалізації використання методів арт-терапії у роботі з дітьми, що мають особливі освітні потреби, виникає необхідність застосування специфічних засобів та методів сприяння їхньому розвитку у формуванні особистості та їх успішній соціалізації у суспільстві. Як стверджують провідні фахівці, будь-які види мистецтва, до яких торкається особлива дитина в дошкільному та шкільному віці так чи інакше впливають на отримання нових необхідних позитивних вражень.

Зазначимо, що в Україні особливе місце займає робота з дітьми з функціональними обмеженнями за допомогою арт-терапії з метою їх подальшої успішної інтеграції в суспільне життя.

Серед основних здобутків науковців у цьому напрямку досліджень можна визначити:

- теоретично обґрунтовано необхідність і особливості використання арт-терапії в системі лікувально-реабілітаційних заходів для роботи з дітьми з функціональними обмеженнями як засобу самореалізації особистості та фактору, що сприяє кращій соціалізації дитини;
- здійснено розробку та впровадження у практику роботи спеціалізованих закладів комплексних методик щодо роботи з дітьми з функціональними обмеженнями із використанням арт-терапевтичних методів та технологій;
- окремо виділено виховний, психокорекційний і терапевтичний потенціал мистецтва, що може забезпечити формування гармонійно розвиненої особистості дитини з обмеженнями на базі загальнолюдських і духовних цінностей творчої особистості;
- відбувається поступове впровадження програм арт-терапії до фахової підготовки майбутніх фахівців допомагаючих професій та, зокрема, у педагогічну практику;

- досліджується, аналізується та реалізується на практиці досвід інших держав щодо успішної інтеграції дітей з вадами через арт-терапію у загальноосвітніх закладах.

Важливим, на нашу думку, є розуміння науковцями та практиками не лише особливостей дітей з функціональними обмеженнями, проявів тих чи інших вад розвитку, а також ефективності методів та форм арт-терапевтичної роботи з такими дітьми. Питання використання арт-терапевтичних технологій у роботі з дітьми з функціональними обмеженнями досі мають вузькоспеціалізовану направленість. Пріоритетними залишаються дослідження, що зосереджують свою увагу на компенсаторній складовій засобів арт-терапії, на чітко визначених групах наявних у дітей вад – слуху, зору, опорно-рухового апарату, мови, тощо. Залишається мало дослідженими питання використання методів арт-терапії для розв'язання проблем соціалізації в загальноосвітніх закладах дітей з обмеженими можливостями та їх ціннісного виховання (Хіля, 2016, с. 398).

На наше глибоке переконання, арт-терапія володіє ефективним ресурсом ціннісного виховання дітей із обмеженнями, оскільки сприяє формуванню відчуття власної цінності, подолання страху майбутньої життєвої самореалізації, що створює найкращі умови для формування ціннісного ставлення до власного життя через використання творів мистецтва.

Нижче наведемо приклад практичного застосування арт-терапевтичних технік до дітей з особливими потребами у спеціалізованому закладі. У 2018 році на базі Сумського обласного центру комплексної реабілітації для дітей та осіб з інвалідністю було реалізовано проект SES – Senior Experten Service – за темою «Арт-терапія як метод зцілення за допомогою творчості». Тривалість проекту три тижні (17.09.2018 – 05.10.2018). У проекті SES брали участь працівники, діти з інвалідністю та їх батьки.

Метою проекту був обмін досвідом, підвищення кваліфікації педагогів з художньо-естетичного напрямку та запровадження нових технік арт-терапії. Даний проект було реалізовано старшим експертом Рітою Шмідт, громадянкою Німеччини, яка має багаторічний досвід і глибокі знання в

області творчості. Вона працювала у різних художньо-естетичних напрямках і успішно прийняла участь в проекті SES на тему скульптури в Руанді. Ріта протягом багатьох років працює на громадських засадах у Вальдорфській школі, де викладає гончарську справу, різьбу по дереву, розробляє акторські костюми для театральних вистав.

У ході практики було наочно показано, що методи арт-терапії допомагають на відповідному рівні виявити, вивести з підсвідомості проблему, перевести її в поле свідомості, в фізичний світ, матеріалізувати на папері, піску. В арт-терапевтичній роботі може приймати участь практично кожна людина, незалежно від віку. Це не вимагає наявності у нього здібностей до творчості. Арт-терапія одночасно розвиває та підвищує самооцінку дитини з інвалідністю. Відповідну терапію застосовують в корекції тривожності, агресивності, гіперактивності, гіпоактивності та інших проблемах. Головним гаслом у роботі Р. Шмідт є: «Арт-терапія розвиває творчі можливості. Під час занять людина може відкрити в собі невідомі раніше таланти».

Техніки арт-терапії, які представила експерт на практичних заняттях з особливими дітьми та окремо з педагогами відповідають традиційним видам мистецтв. Це – глинотерапія, казкотерапія, ізотерапія, пісочна анімація, фототерапія тощо. Крім того, зазначимо, що кожний із цих видів мистецтва має безліч суміжних технік, які застосовуються для вирішення внутрішніх і міжособистісних конфліктів.

Цікаво, що на кореційних заняттях експертом було використано нові техніки для центру реабілітації, а саме:

колаж – технічний прийом в образотворчому мистецтві, який ґрунтується на введенні у твір різних за фактурою та кольором предметів: шматків від газет, афіш, шпалер тощо. При виготовленні колажу у дитини не виникає напруги, пов'язаної з відсутністю художніх здібностей, саме тому він дозволяє кожному учаснику процесу одержати успішний результат. Дану техніку більш широко представив експерт та вміло використовував на

практичних заняттях з педагогами центру та з дітьми, які мають діагноз дитячий церебральний параліч;

фототерапія – на занятті експерт використовувала сімейні фотографії минулих років, оскільки зображені події хоча й залишились у минулому, але підсвідомо вони продовжують впливати на людину. Фотографії допомагали учасникам занять пригадати минуле, зануритись, проаналізувати, усвідомити помилки, побачити образи. Найкраще даний формат підійшов для роботи у групі з підлітками.

Окремою темою можна виділити застосування на практичних уроках спеціальної гімнастики – розминки, а саме елементів театральної педагогіки і скульптури, яка стимулює роботу одночасно двох півкуль мозку, що відповідають за інтелектуальну і творчу діяльність.

Коллективна образотворча діяльність характеризується цілеспрямованістю і плідністю. Вона послаблює болючі реакції людини і мобілізує здорові. Коллективні заняття образотворчою творчістю розглядаються як каталізатор, що покращує самопочуття; спосіб подолання труднощів у самовираженні; додатковий спосіб міжособистісної комунікації, що істотно полегшує соціальну адаптацію.

Можливості арт-терапії безмежні, вона є дієвим способом соціальної адаптації. Саме діти з інвалідністю, найчастіше дуже сильно соціально дезадаптовані, їм не вистачає спілкування. Застосування технік арт-терапії дає їм впевненість більш активно і самостійно брати участь в житті суспільства. В арт-терапії в основному використовуються засоби невербального спілкування, що є дуже важливим для людей, яким складно висловити свої думки в словах.

Отже, для корекції психофізичних порушень необхідні нові нетрадиційні методи та моделі психолого-педагогічної допомоги. І саме арт-терапія є одним із таких методів, який використовує фарби, олівці, пісок, глину, пластилін, папір, тощо як засіб мобілізації інтелектуальних, емоційних, рухових, мовленнєвих та інших функціональних можливостей організму

дитини з інвалідністю. Особливої уваги на сьогоднішній день потребує вирішення питань розробки та впровадження у практику загальноосвітніх закладів комплексних методик щодо роботи з дітьми з функціональними обмеженнями із використанням арт-терапевтичних методів та технологій.

2.3. Актуалізація засобів арт-терапії в сучасному освітньому просторі

Актуальними стають питання розробки сучасних педагогічних технологій, побудованих на принципах арт-терапії. В останні роки лікарями, психологами, психотерапевтами все більше вивчається зв'язок між психічними та фізіологічними процесами, що призводять до прогресивних змін в організмі людини під впливом музики, кольору, позитивних емоцій тощо (Труш, 2013, с. 36). На думку К. Ушинського: «(...) Дитя мислить формами, фарбами, звуками, відчуттями взагалі (...) оскільки все, що проникає в людський розум потрапляє туди шляхом відчуття, то перша стадія у розвитку розуму – це здібності розумові: перші наші вчителі філософії – це наші руки, ноги, очі» (Вознесенська, Мова, 2007). Так, дійсно показано, що вся образотворча робота з дітьми будується на інтуїції, відчутті кольору, через порівняння, асоціації. Функціональною закономірністю образотворчої діяльності є перевага у ній емоційної реакції на дійсність, емоційне відображення світу. Саме почуття та думки в системі емоційних чи художніх образів формують цілісне відношення до навколишнього середовища та сприяють комунікативному розвитку дитини.

За словами Ж. Аугсбург, художня діяльність здатна створювати у дітей зацікавлення та відчуття насолоди, споріднене з тим, що відчуває у своїй творчості художник з тією різницею, що творець відчуває муки творчості, тоді як дитина частіше відчуває негативні емоції від результату виконаної роботи (Аугсбург, 2004). Відомо, що перші роки навчання – один із найважливіших етапів розвитку і становлення психіки дитини. Адже у молодших школярів можуть виникати проблеми у комунікативній діяльності, у вербалізації почуттів. Однак, вони з радістю виражають свої думки через малюнок чи пластичну форму

реалізації. Таким чином, арт-терапія постає найефективнішим доступним способом для дітей заявити про свої переживання та негаразди, а також для вчителя чи вихователя – виявити їх.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень дозволив виокремити напрями позитивного впливу творчої діяльності на дитину (Демьяненко, 1999, с. 46-47), а саме:

- необмежені можливості для самопізнання, самоствердження та самореалізації;
- створення дитиною продуктів художньої діяльності, що сприяє полегшенню встановлення комунікації з однокласниками та вчителями;
- зацікавленість до об'єктів творчості з боку оточуючих, що дає можливість самоствердитися, підвищує самооцінку.

Вищезазначене є підґрунтям та дає можливість дитині швидше адаптуватися у новому освітньому середовищі через мистецтво та художню діяльність.

Констатуючи тенденції інтеграції арт-терапії в освітні заклади, ми хочемо відзначити, що американці уже достатньо давно почали включати до штату школи арт-терапевтів. Це можна пояснити усвідомленням керівництва установ освіти пріоритетного значення професійних заходів фахівців з арт-терапії. Поступово налагоджується тісна взаємодія арт-терапевтів, педагогів та шкільних психологів. Це наближує послуги терапевтів до дітей, у яких в першу чергу є потреба, а також до підлітків групи ризику.

Відомі арт-педагоги Америки Ф. Кейн та В. Ловенфельд ще у 50-ті роки ХХ століття прагнули поєднати методи терапії та освіти, ініціювавши новий підхід до художньої грамоти.

Американські вчені відзначили, в роботі з підлітками найбільш ефективним є методи, що базуються на емоційному мистецтві, при чому виявили, що найбільш комфортними і довготривалими психо-корекційні заходи можуть надаватися умовами шкіл. Успішна адаптація та високі освітні показники учнів передбачають необхідність введення використання засобів арт-терапії

безпосередньо в учбових закладах. Особливу потребу в цьому складають емоційно та поведінково не стабільні учні. Введення арт-спеціаліста у школи надасть можливість легше подолати стрес, прийняти себе та оточуючих, підвищити комунікативні навички, сформувати здорову особистість.

Так, Д. Буш вказує на невичерпний перелік переваг застосування арт-терапії на базі шкіл. З метою збереження психологічного здоров'я дитини, він бачить комплексну арт-терапію як симбіоз спільної праці педагогів, психологів, арт-терапевтів школи, включаючи тісний контакт з батьками учня.

У якості інструменту визначення і розвитку пізнавальних і творчих здібностей дітей і підлітків з порушеннями, науковця Р. Сільвер під час застосування тестів виявила, що багато дітей і підлітків мають значні пізнавальні і творчі здібності. Зокрема, мова іде про учнів з порушеннями мови та слуху. Їх образне мислення іноді виявлялося навіть більш високо розвиненим, ніж у учнів з нормотиповим розвитком. Р. Сільвер пов'язала це з тим, що в тестах малюнки замінюють мову, будучи основним інструментом сприйняття, переробки і передачі різних уявлень. Використовувані в тесті стимульні зображення викликали відповідні візуальні реакції, спрямовані на вирішення пізнавальних завдань і передачу уявлень. Діти з мовними порушеннями і порушеннями слуху справлялися із завданнями достатньо успішно. Уявлення про те, що пізнавальні здібності дітей і підлітків, особливо тих з них, у кого є порушення мови, можуть значною мірою бути пов'язаними з образним мисленням, спонукали Р. Сільвер до розробки та впровадження в освітні установи низки розвиваючих програм, заснованих на використанні системи вправ образотворчого характеру.

Ґрунтуючись на даних про тісний зв'язок між депресією у дітей і підлітків та деструктивністю Р. Сільвер з іншими вченими провели тестування підлітків, які відвідують школу при виправному закладі. Автори виявили, що в малюнках багатьох з них зображується деструктивна взаємодія між персонажами. Посилаючись на клінічні дані, вчені припустили, що підліткова агресивність може маскувати депресію, у зв'язку з чим зображення деструктивної взаємодії між персонажами може свідчити про високий ризик депресивного стану і навіть

тенденцій до суїциду. Вони звернули увагу на наявність у малюнках деяких школярів індикаторів депресивного стану, що дозволяє на ранньому етапі провести клінічне обстеження таких дітей і почати антидепресивну терапію.

Цікавим є дослідження британського арт-терапевта К. Велсбі, який зазначає, що в умовах реформування державної системи освіти і зростаючого навчального навантаження у багатьох вчителів розвивається синдром «емоційного вигорання». Тож, вони не в змозі проводити роботу з неблагополучними або відстаючими учнями, у зв'язку з чим шкільні арт-терапевти можуть взяти на себе функцію психологічної підтримки таких дітей (Копытин, 2008).

Розглянуто роботу Т. Боронська, яка описує арт-терапію з підлітком на базі школи-інтернату. Підліток страждав емоційним розладом і, незважаючи на досить високий рівень інтелектуального розвитку, відставав у навчанні. Автор звертає увагу на те, що проведення арт-терапії дозволило підлітку за допомогою створення метафоричних образів усвідомити причини своєї внутрішньої напруги і подолати страхи. В результаті арт-терапевтичних занять підлітку вдалося також зміцнити своє «Я» і визнати раніше приховувані аспекти свого внутрішнього світу (Сарбок, 1999).

Визначено, що останнім часом у низці британських публікацій, присвячених проведенню арт-терапевтичних груп на базі шкіл активно обговорюється питання про те, які варіанти групової арт-терапії найбільш підходять для освітніх установ і як слід організовувати завершення групових сесій, щоб забезпечити м'який перехід дітей з умов арт-терапевтичного кабінету до шкільних занять. Зазначається, що організоване завершення арт-терапевтичних сесій готує дітей до зміни діяльності та попереджає імпульсивну реакцію і почуття образи (Копытин, 2007).

Дослідниця Д. Морія підготувала методичні рекомендації щодо застосування арт-терапії в школах. Вона всебічно обґрунтувала систему арт-терапевтичної роботи з учнями загальноосвітніх закладів і конкретизувала деякі організаційні процедури, пов'язані з реалізацією арт-терапевтичних програм.

Найважливішими умовами успішної інтеграції арт-терапії в школи вона визначила, по-перше, тісний контакт і співпрацю арт-терапевта зі шкільними працівниками, а по-друге, розуміння самим арт-терапевтом, шкільною адміністрацією та іншим працівниками своєрідності арт-терапевтичного підходу і завдань його застосування в школах. У публікаціях даного автора розглядаються також такі питання, пов'язані з впровадженням арт-терапії в школи, як дотримання правила конфіденційності у відносинах арт-терапевта з клієнтами, необхідність фокусування на внутрішньому світі дітей і нейтралізації зовнішніх відволікаючих факторів, включення арт-терапевтичних занять до шкільного графіку та введення арт-терапевтів до штату працівників шкіл, необхідність у професійному спілкуванні та супервізіях тощо (Moriya, 2000). В Україні не менш актуальним є питання щодо введення та застосування арт-терапевтичних технологій у суспільне життя, а особливо в закладах освіти, зокрема для вирішення проблеми соціалізації дітей з особливими освітніми проблемами. Адже для таких учнів щонайменш в освітньому середовищі мають бути передбачені «відповідні фахівці та матеріально-технічна база» (МОН захищатиме права дітей, 2021).

Встановлено, що у вітчизняних загальноосвітніх закладах за останні роки дітей з обмеженими можливостями суттєво збільшилося. Тоді як відбувається скорочення мережі спеціальних закладів на підставі «Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 рр». Тому, виявлено, що найбільшої актуальності та доцільності у наш час набуває використання спеціальних комплексних корекційних програм на базі загальних закладів освіти, в тому числі засобами арт-терапії.

Останніми роками у цьому напрямку розроблено ряд нормативної та методичної документації щодо практичного застосування арт-терапії.

Першими кроками з боку держави на національному рівні є розроблення стратегії безбар'єрного простору України, що ініціювала Перша леді Олена Зеленська «на виконання Указу Президента України від 3 грудня 2020 року «Про забезпечення створення безбар'єрного простору в Україні». «Безбар'єрність стає

новою суспільною нормою. Зміни, які ініційовані на Раді безбар'єрності, стосуються не лише людей, котрі змушені стикатися з різними бар'єрами у своєму житті. Ці зміни насамперед про те, якою країною ми прагнемо бути. Країною, де кожен має рівні права та можливості. Країною без бар'єрів», – слова Олени Зеленської. (У межах ініціативи Олени Зеленської. 2021). Суспільною та громадською безбар'єрністю є сукупність нормативних актів, що гарантують та забезпечують рівні можливості усіх громадян та їх об'єднань, рівні можливості доступу до суспільного життя, політичного та культурного, формування середовища для вільного розвитку, освіти та реалізації особи, а також формування інклюзивного середовища у суспільстві.

Відповідно до суттєвих змін в освітній галузі наразі освітяни можуть отримати необхідні знання та інструменти, для підлаштування шкільних програм та надавати послуги, орієнтуючись на індивідуальність дитини.

Але деякі діти і на сьогоднішній день не можуть користуватися своїм правом на освіту. І проблематика в тому, що найчастіше заклади не готові до цього. Часто діти, що мають психічні розлади страждають більше від неприйняття закладами освіти, аніж діти, що мають обмежені фізичні можливості. Адже, більшість потреб таких учнів можуть надаватися лише вузькоспеціалізованими кадрами, а процес адаптування та взаємодії може бути недосяжним. У таких випадках треба комплексно і заздалегідь розробити методики, процесуально і технічно налаштувати всі необхідні умови індивідуально під кожну особистість учня. Цей процес довготривалий і кропіткий, але такі орієнтири диктує нам сьогоднішня. До того ж, є достатньо дослідженими і розробленими наукові теоретичні надбання зарубіжних вчених і практиків для використання у нашому суспільстві. Важливими факторами є громадські засади, державна підтримка та ініціативність громадян, які так чи інакше зацікавлені у прийнятті найефективніших заходів для здобуття високого рівня освіти та людяності нашими дітьми.

Залишається відкритим питання чи буде ефективною інтеграція дітей з певними розладами у звичайні освітні установи. Напевно, при дотриманні певних умов, а саме:

- прийняття соціумом реальних умов щодо спільного отримання освіти з особливими дітьми,
- забезпечення необхідними ресурсами, матеріально-технічною базою, розроблення методичної складової для проведення корекційних занять із застосуванням арт-технологій, враховуючи індивідуальні особливості кожного школяра,
- особистісний підхід до учня з особливими потребами, урахування його індивідуальних можливостей, потреб особистості,
- спільна праця з батьками, педагогами, психологами закладу.

Отже, з'ясовано, що використання арт-терапії в умовах школи є надмірно актуальним та досить ефективним методом, відповідає правам та потребам учнів. Завдячуючи творчим технікам підвищується самооцінка, дитина може вільно виражати себе, звільнитися від напруження, долати перешкоди, це допоможе побудувати позитивні соціальні зв'язки та екологічніше адаптуватися до умов закладу. Відзначимо, що методи арт-терапії повинні використовуватись з метою корекції, терапії, профілактики та всебічного розвитку особистості відповідними спеціалістами. Таким чином, велике значення має необхідність впровадження програм арт-терапії до кваліфікованої підготовки майбутніх фахівців.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

У другому розділі виявлено та схарактеризовано методичні засади практичного застосування технік арт-терапії в сучасному освітньому процесі.

2.1. З'ясовано підходи і принципи методичної складової застосування засобів арт-терапії галузі образотворчого мистецтва в навчально-виховному процесі.

Встановлено, що в закладах освіти, де гідна увага приділяється хоча б одному з видів творчої діяльності, помітно підвищується емоційний тонус дітей, вони менше страждають від перевтомлення, менш схильні до шкільних неврозів, більш успішні та інтелектуально активні.

Визначено класифікацію методів арт-терапії за різними якостями та критеріями.

Розглянуто наступні техніки арт-терапії: ізотерапія – як основна і найбільш вживана техніка, зокрема виділена ефективність проведення роботи на пленері; імаготерапія, де часто поєднуються різні види арт-терапії; лялькотерапія, завдяки якій найбільш глибоко спеціаліст може визначити внутрішні проблеми дитини; терапія музикою, яка майже завжди використовується у поєднанні з іншими техніками, аромотерапія, що виступає доповненням для розслаблення клієнта; пісочна анімація та глинотерапія, що є найбільш природними засобами подолання серйозних психоемоційних розладів та допомагає максимально невимушено зняти напругу; а також бібліотерапія; казкотерапія; флоротерапія; кольоротерапія, якій присвячено окреме місце у вивченні дослідниками, сучасні та не менш актуальні фототерапія; мандалотерапія; гримотерапія тощо.

Обґрунтовано, що найбільш комфортними і довготривалими психокорекційні заходи можуть надаватися умовами шкіл.

Виявлено доцільність введення використання засобів арт-терапії безпосередньо в учбових закладах. Особливу потребу в цьому складають емоційно та поведінково не стабільні учні.

2.2. Узагальнено особливості використання засобів арт-терапії в навчанні дітей з особливими потребами.

Встановлено, що у вітчизняних загальноосвітніх закладах за останні роки дітей з обмеженими можливостями суттєво збільшилося.

Розглянуто та визначено, що для успішної адаптації дітей та ефективної роботи в умовах інклюзії в загальних закладах освіти виникає необхідність дотримання певних заходів, а саме:

- прийняття соціумом реальних умов щодо спільного отримання освіти з особливими дітьми,
- забезпечення необхідними ресурсами, матеріально-технічною базою, розроблення методичної складової із використанням засобів арт-терапії,
- особистісний підхід до учня з особливими потребами, врахування його індивідуальних можливостей та потреб,
- спільна праця з батьками, педагогами, психологами закладу.

Обґрунтовано необхідність розробки та впровадження у практику роботи загальних закладів освіти та виховання комплексних методик щодо роботи з дітьми з функціональними обмеженнями із використанням арт-терапевтичних методів та технологій.

Виявлено, що залишається мало дослідженими питання використання методів арт-терапії для розв'язання проблем соціалізації в загальноосвітніх закладах дітей з обмеженими можливостями та їх ціннісного виховання.

2.3. Здійснено актуалізацію засобів арт-терапії в сучасному освітньому просторі.

Встановлено, що в роботі з дітьми найбільш ефективними є методи, що базуються на емоційному мистецтві, при чому американські вчені виявили, що найбільш комфортними і довготривалими психо-корекційні заходи можуть надаватися умовами шкіл. Визначено, що успішна адаптація та високі освітні показники учнів передбачають необхідність введення використання засобів арт-терапії безпосередньо в учбових закладах.

Розглянуто ряд досліджень зарубіжних вчених та констатовано тенденції інтеграції арт-терапії в освітні заклади. На сьогодні можна підкреслити багаторічну позитивну практику зарубіжних країн щодо включення у штат школи арт-терапевтів. Це можна пояснити усвідомленням керівництва установ освіти пріоритетного значення професійних заходів фахівців з арт-терапії.

Обґрунтовано, що найбільшій актуальності та доцільності у наш час набуває використання спеціальних комплексних корекційних програм на базі загальних закладів освіти, в тому числі засобами арт-терапії.

Виявлено, що у вітчизняних загальноосвітніх закладах за останні роки дітей з обмеженими можливостями суттєво збільшилося, оскільки відбувається скорочення мережі спеціальних закладів на підставі «Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 рр». У зв'язку з цим запропоновано розробити спеціальні методики із використанням засобів арт-терапії, на підставі яких здійснити впровадження у практику загальноосвітніх шкіл з метою успішної інтеграції, співпраці учнів та соціалізації певних категорій дітей. Разом з тим, забезпечити необхідними ресурсами та матеріально-технічною базою заклади освіти.

ВИСНОВКИ

У результаті наукового пошуку відповідно до мети та завдань дослідження арт-терапевтичних можливостей сучасного образотворчого мистецтва встановлено наступні висновки.

1. Проаналізовано теоретичні основи арт-терапевтичних можливостей образотворчого мистецтва в зарубіжних та вітчизнних напрацюваннях.

Встановлено, що розвиток психології, визнання несвідомого і розуміння мистецтва як вираження внутрішнього світу людини привели до арт-терапії як до інноваційного і унікального напрямку психотерапії. З. Фрейд і К. Юнг вважаються попередниками арт-терапії. Як самостійний напрямок вона з'явилася у Сполучених Штатах і Великобританії, а вже зараз спостерігається всебічна зацікавленість та активний розвиток цього методу по всьому світу.

Визначено, що на сьогоднішній день існує велика кількість організацій та спільнот, найвідомішими з них є: Британська асоціація арт-терапії, Міжнародна організація арт-терапії, Арт-терапія без кордонів, Альянс арт-терапії, спільнота «Зцілення мистецтвом» CHART, які дають можливість для арт-терапевтів публікувати ідеї, напрацювання, програми, тренінги і практики.

Розглянуто історико-теоретичні засади арт-терапії, що базуються на принципах гуманізму, на найвищій цінності кожної людини з метою формування всебічно розвинутої гармонійної особистості з її індивідуальними творчими та інтелектуальними якостями.

Ряд вчених дослідили та обґрунтували доцільність використання засобів арт-терапії у вирішенні проблем психологічного характеру. Безперечним є теоретичний та практичний доробок, який нашому сучасному та минулому суспільству надала відома австрійська вчена та художник Едіт Крамер, що цілком заслужено вважається засновником арт-терапевтичної практики.

Значну частину наукових робіт цьому питанню присвятив російський педагог і вчений О. Копитін. Над використанням засобів арт-терапії та арт-педагогіки в освітній та корекційній роботі працювали такі зарубіжні та вітчизняні наукові працівники, як: К. Роджерс, К. Велсбі, Д. Морія, Л. Виготський, Е. Берн, Л. Тіхонович, Г. Локарева, Н. Миропольська, О. Отич, О. Рудницька, Г. Тарасенко, О. Федій, Г. Шевченко, Л. Куненко, А. Ковінько та інші. У ході дослідження виявлено, що ще народи стародавніх цивілізацій, процвітаючого Єгипту, Китаю, Індії широко використовували властивості кольору, намагаючись зрозуміти концепцію його впливу. На сьогоднішній день цей факт є науково обґрунтованим. Зокрема, вплив кольору на зміни теплових, смакових, слухових відчуттів, сприйняття ваги, самопочуття і настроїв людей досліджувався в роботах М. Дерибере, В. Іванова, Ч. Ізмайлова, Г. Фріллінг, К. Ауер, В. Кандинського та інших.

Констатовано що арт-терапія – це міжгалузевий симбіоз різних напрямів застосування, – образотворчого мистецтва, педагогіки та психології. В результаті розвитку різного роду попередників і культурних впливів в нашому суспільстві з'явився новий багатогранний напрям, який ми сьогодні називаємо арт-терапією. Показано, що використання в арт-терапії форм народної творчості можна розглядати як одну з особливостей розвитку арт-терапії в Україні. Це обґрунтовано тим, що до кінця ХІХ століття більшість людей жили в селах, де традиційна культура була обов'язковою частиною життя та існування. Українці передавали свої навички та знання із покоління в покоління, зберігаючи свої давні традиції. Наприклад, українські писанки та вишиванки відомі всьому світу.

2. Розглянуто методичні засади застосування технік арт-терапії в сучасному освітньому процесі.

Встановлено, що вчені констатували високу ефективність використання можливостей мистецьких технік для корегування психоемоційних проблем у дітей, їх морального та соціального становлення. Фахівцями педагогічно-художньої галузі досліджено і з'ясовано той факт, що творча діяльність – це надскладний психічний процес, у якому задіяна найбільша кількість усіх

сенсорних відчуттів, що активізує невичерпні можливості нашого організму. Це безперечно сприяє стимулюванню процесу розвитку, мислення та у свою чергу підлягає психологічному корегуванню проблем особистості.

Визначено, що всі техніки мистецтв здійснюють позитивний вплив на адекватність дитячої поведінки, врегульовують емоційні моменти в колективі та вдома, допомагають позбутися переживань і тривог, підлягають ефективному корегуванню, стимулюють регулювати відносини з навколишнім середовищем.

Показано, що різні науковці, дослідники не припиняють численні пошуки щодо розмежування арт-терапії на педагогіку та терапію. Але, не зважаючи на це, методи обох напрямків об'єднує спільна ціль, що представляє собою побудову гармонії свідомого з несвідомим людини через її уяву та фантазію.

Виявлено, що на сьогодні дослідники досить глибоко обґрунтували, що арт-терапія являє собою не єдиний метод, а ділиться на безліч методів, як правило, пов'язаних з різними психологічними теоріями особистості, різними способами прояву творчої активності клієнтів і моделями психотерапевтичної взаємодії, як стверджує О. Копитін.

Відзначимо, що у своїй науковій роботі «Мистецтво арт-терапії» Д. Рубін розглядає основні принципи проведення арт-терапевтичного заходу, які на нашу думку, є постулатами процесу, це – організація безпечного середовища, вільний вибір матеріалів, установлення довіри, уважність та повага клієнта, конфіденційність; значну вагу автор приділяє етапу розігріву, зокрема через малювання абстрактних ліній чи «каракулів».

У ході розгляду психолого-педагогічних досліджень, можна виокремити напрямки позитивного впливу творчої діяльності на дитину, а саме: необмежені можливості для самопізнання, самоствердження та самореалізації; створення дитиною продуктів художньої діяльності, що сприяє полегшенню процесу встановлення комунікації з однокласниками та вчителями, викликає зацікавленість до об'єктів творчості з боку оточуючих. Дослідниця Д. Морія підготувала методичні рекомендації щодо застосування арт-терапії в школах. Вона всебічно обґрунтовує систему арт-терапевтичної роботи з учнями

загальноосвітніх закладів і конкретизує деякі організаційні процедури, пов'язані з реалізацією арт-терапевтичних програм.

Розглянуто та обґрунтовано доцільність практичного застосування основних методів арт-терапії в освітньо-виховному просторі з метою діагностування, корекції та виправлення психолого-поведінкових проблем особистості учня. Визначено, що найпоширенішою є терапія через образне вираження, або ізотерапія. Для дошкільнят та учнів початкових класів ця техніка є незамінною, зокрема, розвиває дрібну моторику рук, що є надважливим для створення нових нейронних зв'язків головного мозку дітей. Рекомендується застосовувати у поєднанні з іншими арт-техніками, наприклад з музикою, аромотерапією. Часто напрями арт-терапії використовуються одночасно, наприклад, у ході театралізованих занять можуть застосовуватися візуальні види терапії, наприклад, розробка ескізів для ляльок або костюмів, нанесення гриму для вистави тощо.

Відзначимо, що у ході нашого наукового дослідження було з'ясовано, що театралізовані засоби надають арт-терапевту найбільш широкий спектр діагностичних даних, у довільній формі діти розкривають свої внутрішні переживання, страх та біль, в той же час надаючи спеціалісту матеріали для подальшої корекції та побудови нових позитивних психологічних станів. Окремо розглянуто можливість проведення занять на природі, а саме показана ефективність пленеру не тільки задля отримання образотворчих знань, формування уяви і розвитку взагалі, але і у терапевтичних цілях та для отримання навичок роботи у колективі. Цікавими методами є мандалотерапія, бібліотерапія, найбільш природними методами виступають пісочна анімація та глинотерапія, прийнятною для підлітків виділяють фототерапію тощо. Значна увага приділяється кольоротерапії, як наука вона бере свій початок з відкриття англійськими вченими Д. Дауна і Р. Блунта ще у 1877 році.

Констатовано, що всі методи арт-терапії покликані на врегулювання особистісних психоемоційних проблем, конфліктів людини та її внутрішніх

негарздів засобами мистецтва з метою соціального становлення, взаємодії та самореалізації, формування ціннісного ставлення до себе і оточуючого світу.

3. Виявлено особливості використання засобів арт-терапевтичних можливостей образотворчого мистецтва в навчанні та вихованні дітей з особливими потребами.

Дослідниками розглянуто арт-терапевтичну роботу з людьми, що мають різного роду обмеження не тільки в аспекті клінічної допомоги, але і в якості ефективного методу соціалізації особи. Адже, загальновідомим фактом є проблема соціальної ізоляція людей з інвалідністю.

Встановлено, що сучасні спеціальні науки з педагогіки і психології шукають нові методи корекції та виховання дітей з особливими потребами, де безперечно будуть застосовані засоби мистецтва.

Визначено, що застосування методів арт-терапії та арт-педагогіки у спеціальній освіті розглянуто в роботі О. Медведєвої, І. Левченко, Л. Комісарової і Т. Добровольської. Автори узагальнили досвід застосування мистецтва як засобу комплексного виховного, розвивального та корекційного впливу на дітей з порушеннями слуху, зору, мови, затримкою психічного розвитку, розумовою відсталістю, порушенням опорно-рухового апарату, порушеннями поведінки та інших розладів. Л. Виготський зазначає, що засоби мистецтва мають особливе значення у формуванні субкультури особистості дитини з проблемами. У ході дослідження виявлено, що сучасні науковці, а саме Л. Тіхонович, А. Сучилін, О. Копитін, Л. Аметова, К. Роджерс, Д. Воробйова, О. Гришина, Л. Лебедева та інші сконцентрували увагу на дітях з інвалідністю, окремо вивчаючи специфіку їх психолого-педагогічних потреб дітей з різними нозологіями. Показано, що використання арт-терапевтичних технологій у роботі з дітьми з функціональними обмеженнями досі мають вузькоспеціалізовану направленість. Пріоритетними залишаються дослідження, що зосереджують свою увагу на компенсаторній складовій засобів арт-терапії, на чітко визначених групах наявних у дітей вад – слуху, зору, опорно-рухового апарату, мови, тощо.

Констатовано та законодавчо закріплено, що у вітчизняних загальноосвітніх закладах в останні роки відбувається запровадження інклюзивної освіти. З 2017 року у зв'язку із реформуванням системи освіти, відбувається скорочення мережі спеціальних закладів, тому, обґрунтовано, що найбільшої актуальності та доцільності у наш час набуває інтеграція дітей з обмеженими можливостями у загальні заклади освіти та дошкільного виховання. Отже, виникає нагальна необхідність використання спеціальних комплексних корекційних програм на базі загальних освітніх закладів, в тому числі засобами арт-терапії.

Але, слід наголосити, що деякі діти на сьогоднішній день не можуть користуватися своїм правом на освіту. І проблематика в тому, що найчастіше заклади не готові до цього. Відзначимо, що для таких учнів щонайменш в освітньому середовищі мають бути передбачені у штаті відповідні фахівці та матеріально-технічна база. Взагалі, успішна інтеграція дитини з інвалідністю у звичайні освітньо-виховні умови – це симбіоз спільної праці педагогів, психологів, арт-терапевтів школи, включаючи тісний контакт з батьками учня з особливими освітніми потребами.

4. Обґрунтовано актуалізацію засобів арт-терапії в сучасному освітньому просторі.

Встановлено, що на сьогоднішній день в Україні набуває поширення нова концепція індивідуально орієнтованого підходу. Базується цей підхід на найвищій цінності особистості кожного учня з метою формування всебічно розвинутої гармонійної людини з її індивідуальними творчими та інтелектуальними якостями.

Визначено, що арт-терапія сучасності – це психологічна технологія майбутнього, пріоритетний могутній інструмент у виховній, освітній та корекційній галузі. Нинішній період формування даної моделі можна порівняти з постмодернізмом в мистецтві у свій час. Цей психологічний метод найбільш оптимальний та екологічний для людини і соціуму взагалі. Забезпечує індивідуальний підхід, ціннісне ставлення як до себе, так і до навколишнього

світу, базується на гуманізації та індивідуальній орієнтації на особистість у навчальному, діагностичному та корекційному процесі.

Розглянуто основні засади стратегії безбар'єрного простору України, які вступили в дію з 2021 року. Визначено, що суспільною та громадською безбар'єрністю є сукупність нормативних актів, що гарантують та забезпечують рівні можливості усіх громадян та їх об'єднань, рівні можливості доступу до суспільного життя, – політичного та культурного, формування середовища для вільного розвитку, освіти та реалізації особи, а також формування інклюзивного середовища у суспільстві.

Науково обґрунтовано, що найбільш комфортними і довготривалими психо-корекційні заходи можуть надаватися умовами шкіл. Успішна адаптація та високі освітні показники учнів передбачають необхідність введення у використання засобів арт-терапії безпосередньо в учбових закладах.

Виявлено актуалізацію методів арт-терапії, і це перш за все необхідність, що диктує нам сьогодення. В Україні на законодавчому рівні передбачена інтеграція дітей з інвалідністю у звичайні загальноосвітні школи та дошкільні заклади. Для успішного освітньо-виховного процесу постає питання соціалізації та адаптації дітей з особливими потребами, налаштування психологічної атмосфери прийняття та співпраці з однолітками і вчителями. На прикладі зарубіжного досвіду показана позитивна динаміка впровадження засобів арт-терапії в закладах освіти.

Констатовано, що важливими факторами є громадські засади, державна підтримка та ініціативність громадян, які так чи інакше зацікавлені у прийнятті найефективніших заходів для здобуття високого рівня освіти та людяності нашими дітьми. Запропоновано розробити та впровадити у практику комплексні методики роботи з дітьми, що мають певні проблеми із використанням арт-терапевтичних методів та технологій, забезпечити необхідними засобами та матеріально-технічною базою заклади освіти. А також впровадити програми арт-терапії до фахової підготовки майбутніх спеціалістів суміжних професій, зокрема, у педагогічну практику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксенов Ю.Г., Левидова М.М. Цвет и линия. Практическое руководство. Вып. I. М.: Советский художник, 1976. 301 с.
2. Алексеева М.Ю. Практическое применение элементов арт-терапии в работе учителя. М.: Образование, 2003. 160 с.
3. Арнольд О. Цвета нашей и жизни. Психотерапевтическое воздействие цвета на человека. *Крестьянка*. 2000. №3. С. 22-23.
4. Аткочюнене Е.С. Развитие творческого потенциала личности средствами арт-терапии. Тольятти, 2018. URL: https://dspace.tltsu.ru/bitstream/123456789/8358/1/%D0%90%D1%82%D0%BA%D0%BE%D1%87%D1%8E%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B5%20%D0%95.%D0%A1._%D0%9F%D0%9F%D0%9E%D0%BC_1606%D0%B0.pdf
5. Аугсбург Ж. Новая школа рисования. М.: Новое воспитание, 2004. 157 с.
6. Бектаева А. Искусство как терапия души и тела: взгляд художника. *Вести науки и образования*. Ч. 1. 2020. № 2. С. 60-68.
7. Бехтерев В.М. Первоначальная эволюция детского рисунка в объективном изучении, СПб., 1910. URL: https://studme.org/194975/psihologiya/pervonachalnaya_evolyutsiya_detskogo_risunka_obektivnom_izuchenii
8. Бурковский Г.В. Использование изобразительного творчества в психотерапии. М.: Веда, 2013. 129 с.
9. Вахнер О. Лечение цветом. Костанай, 2007. URL: <https://studentbank.ru/view.php?id=17344>
10. Визер В.В. Живописная грамота: основы пейзажа. СПб.: Питер, 2006. 192 с.
11. Витак Г. Особливості становлення арт-терапії в Україні. 2013. URL: <https://centernews.com.ua/wp-content/uploads/2018/06/%D0%9E%D0%A1%D0%9E%D0%91%D0%9B%D0%98%D0%92%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%86-%D0%A1%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%9E%D0%92%D0%9B%D0%95%D0>

%9D%D0%9D%D0%AF-%D0%90%D0%A0%D0%A2-

%D0%A2%D0%95%D0%A0%D0%90%D0%9F%D0%86%D0%87-%D0%92-

%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%86.doc.

12. Вознесенська О., Мова Л. Арт-терапія в роботі практичного психолога. Використання арт-технологій в освіті. Київ: Шкільний світ, 2007. 120 с.
13. Вознесенська О., Мова Л. Символіка кольорів у арт-терапії. *Арт-терапія в роботі практичного психолога*. 2007. С. 33-36.
14. Волков Н.Н. Цвет в живописи. 2-е изд., доп .М.: Иск-во, 1985. 315 с.
15. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. 3-е изд. М. Просвещение, 1991. 96 с.
16. Выготский Л.С. Педагогическая психология. Под ред. В.В. Давыдова. М.: Педагогика-Пресс, 1999. 533 с.
17. Выготский Л.С. Психология искусства. М.: Искусство, 1968. 345 с.
18. Герман М. Модернизм. Искусство первой половины XX века. СПб: Издательский дом «Азбука класика», 2008. 308 с.
19. Голубева Э.А. Способности и индивидуальность. М.: Прометей, 1993.125 с.
20. Грегори Р.Л. Глаз и мозг. М.: Прогресс, 1970. 167 с.
21. Гулей О. Категорія «колір» у змісті навчання декоративно-прикладному мистецтву майбутніх фахівців образотворчого мистецтва. *Актуальні питання мистецької освіти та виховання*, 2018. Вип. 1(11). С. 150–156.
22. Гулей О. Тронько А. Особливості навчальної програми з образотворчого мистецтва у молодшій школі. *Мистецькі пошуки*. Вип. 1 (10). 2019. С. 55-58.
23. Гулей О.В. Кольорознавство на уроках образотворчого мистецтва. *Мистецькі пошуки*. Вип. 1 (18). 2018. С. 34-38.
24. Гулей О.В., Жукова Т.С. Розвиток творчих здібностей учнів у процесі опанування нетрадиційних художніх технік. *Мистецькі пошуки*. Вип. 1(8). 2018. С. 30-34.
25. Демьяненко Л. Психотерапевтическое возвоздействие художественного творчества. *Искусство в школе*. 1999. №2. С. 45–47.

26. Дерибере М. Цвет в деятельности человека. М.: Стройиздат, 1964. 183 с.
27. Запорожець Г. Колір як символ - знак у сучасному художньому мисленні студентів декоративно-прикладного мистецтва. *Буковинський журнал*. 2012. №4. С. 92-94.
28. Измайлов Ч.А. Восприятие цвета. Механизмы и модели: дис... доктор. Искусствов. Москва, 1985. 272 с.
29. Калашник М.Ю. Колористична компетентність майбутнього вчителя образотворчого мистецтва у змісті навчальних програм фахових дисциплін. *Мистецькі пошуки*. Вип. 4, 2014. С. 50-54.
30. Кандинский В. О духовном в искусстве, 1910. URL: http://www.bimbad.ru/docs/kandinsky_o_duchovnom.pdf
31. Ковінько А. Підготовка майбутніх учителів до розвитку творчого потенціалу молодших школярів засобами арттерапії: дис... док. пед. наук: 13.00.04. Харків. 2017. 275с. URL: http://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/2018/10/dis_Kovinko.pdf
32. Комарова Т.С. Дети в мире творчества. М.: Мнемозина, 1995. 160 с.
33. Комаровська О.А. Розпізнання художнього таланту як науково-педагогічна проблема. *Арт-клас*. 2014. №4. С. 40.
34. Кондратенко В. Т., Донской Д.И. Общая психотерапия. Минск: Альфа, 2013. 389 с.
35. Коновець С. Образотворче мистецтво в художньо-естетичному розвитку особистості. *Мистецька освіта в контексті європейської інтеграції: тези наукової конференції*. Київ-Суми. 2004. С. 211-212.
36. Конопко О. Перші кроки до мистецтва. *Початкова школа*. 2000. №3. С. 25–28.
37. Копытин А.И. Основы арттерапии. СПб: Лань, 1999. 255 с.
38. Копытин А.И. Арт-терапия детей и подростков. 2008. URL: <https://psy.wikireading.ru/21302>
39. Копытин А.И. Свистовская Е.Е. Арт-терапевтические методы, используемые в работе с детьми и подростками: обзор современных публикаций.

Журнал практической психологии и психоанализа. 2007, №4. URL: <https://psyjournal.ru/articles/art-terapevticheskie-metody-ispolzuyemye-v-rabote-s-detmi-i-podrostkami-obzor-sovremennyh>.

40. Копытин А.И. Арт-терапия в эпоху постмодерна. СПб.: Речь, Семантика-С, 2004. 224 с.
41. Копытин А.И. Летний арт-терапевтический лагерь. Исцеляющее искусство. *Журнал арт-терапии: Мультидисциплинарное издание*. Том 8. № 2, 2005. С. 4-8.
42. Котляр В. Педагогіка дитячої художньої творчості. Дитячий садок. *Мистецтво*. 2014. №8 (40). С. 15-18.
43. Крамер Э. Арт-терапия с детьми. Пер. с англ. Г. Ниловой, Е. Пройдаковой. 2-е изд., эл. Москва: Генезис, 2021. 315 с. URL: <file:///C:/Users/User/Desktop/%D0%AD%D0%B4%D0%B8%D1%82%20%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%80%20%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0.pdf>
43. Кузин В.С. "Быстрое " восприятие у школьников в процессе рисования с натуры. *Вопросы психологии*, 1971. № 2. С. 25-32.
44. Куненко Л. О. Корекційна спрямованість музично-естетичної діяльності сліпих молодших школярів у позаурочний час: автореф. дис... канд. пед. наук. Київ. 1999. 20 с.
45. Қасен Г.А., Айтбаева А.Б. Арт-педагогика и арт-терапия в инклюзивном образовании. Учебное пособие. Алматы: Қазақ университет, 2019. 185 с.
46. Лебедева Л. Д. Нианорова Ю. В. Тараканова А. А. Энциклопедия признаков и интерпретаций в проектном рисовании и арт-терапии СПб.: Речь, 2006. 336 с.
47. Лебедева Л. Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. СПб.: Речь, 2003. 256 с.
48. Левчук Л.Т. Психоаналіз: історія, теорія, мистецька практика: Навчальний посібник. К.: Либідь, 2002. 255 с.
49. Ленів З. Корекція порушень усного мовлення у дітей старшого дошкільного віку засобами арт-терапії: автореф. Дис. канд. пед. наук. Київ. 2010. 20 с.

50. Лисенкова І. Арт-терапія як засіб соціально-педагогічної підтримки молодших школярів із затримкою психічного розвитку: автореф. дис... канд. пед. наук. Миколаїв, 2012. 20 с.
51. Максименко Д. Різнокольорове дитинство: ігротерапія, казкотерапія, ізотерапія, музикотерапія. Київ: Професіонал, 2018. 192 с.
52. Маслов Н.Я. Пленэр: Практика по изобразительному искусству: учебное пособие для студ. худ.-граф. фак. пед. институтов. М.: Просвещение, 1984. 112 с.
53. Медведева Е.А., Левченко И.Ю., Комиссарова Л.Н., Добровольская Т.А. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2001. 248 с.
54. Мелик-Пашаев А. В единстве с миром. Искусство и художественное развитие ребенка. М.: ВЦХТ, 2013. 176 с.
55. Меркадо Н. Розфарбувати яблука. *Кур'єр ЮНЕСКО*. 1993. Вересень-жовтень. С. 26-27.
56. Миронова Л.Н. Цветоведение. Минск: Высшая школа, 1984. 285 с.
57. Мухина В.С. Генезис изобразительной деятельности ребенка: дис. док. пс. наук. Москва. 1972. 254 с.
58. Небылицын В.Д. Основные свойства нервной системы. М.: Медгиз, 1966. 363 с.
59. Невідомі факти з життя відомих людей. Ван Гог, Анрі Матісс, Пікассо, Анрі Руссо, Уолт Дісней та ін. Шкільний світ. *Образотворче мистецтво*. 2015. №9. С. 1-2.
60. Нелюбова М.В. Лечение цветом. Авторский курс лекций. 2001.URL: http://www.videoton.ru/Articles/pshiho_color.html
61. Николаева Н. Декоративные росписи Японии. *Юный художник*. №2. 1987. 232с.
62. Обухов Я.Л. Красный цвет. *Практического психолога*. 1996. №5. С. 39-47.
63. Орехова О. Цветовая диагностика эмоций ребенка. СПб.: Речь, 2002. 112 с.
64. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности : Книга для учителя. М.: Просвещение, 1991. 286 с.

65. Орловский Г.И. Учитесь смотреть и видеть. М.: Просвещение, 1968. 115 с.
66. Петренко В.Ф., Кучеренко В.В. Взаимосвязь эмоций и цвета. *Вестник МГУ. Серия: Психология*, 1988. №1. С. 70-82.
67. Плазовська А. Колір як сакральна енергія у мистецтві. Декоративне мистецтво: Навчальний посібник. К.: Освіта. 2013. 152 с.
68. Покатило А. Дети и цвет. *Искусство в школе*. 2003. №6. С. 67–69.
69. Психологічний вплив кольору. *Арт-клас*, 2009. №5. С. 38-45.
70. Роджерс К. Несколько важных открытий. *Вестник МГУ. Серия: Психология*, 1989. Т. 2 . С. 58-65.
71. Роменець В.А. Психологія творчості: Навч. Посібник. 2-ге вид., доп. К.: Либідь, 2001. 288 с.
72. Садыкова С.З. Взаимосвязь цвета и темперамента в изобразительной деятельности: дис... канд. пс. наук: 19.00.01. Казань, 2002. 20 с.
73. Сарбок С. Шесть способов восприятия и передачи цвета. *Худсовет*, 1999. №3. С. 19-23.
74. Серов Н.В. Светоцветовая терапия. Смысл и значение цвета: информация-цвет-интеллект. 2-е издание. СПб.: Речь, 2002. 160 с.
75. Сокольникова Н.М. Изобразительное искусство и методика его преподавания в начальной школе. М.: Академия, 1999. 368 с.
76. Сприйняття кольору. *Арт-клас*. 2009. №5. С. 34-37.
77. Суворов В. Общие вопросы и теории тона. *Худсовет*, 2011. №4. С. 22-26.
78. Сундеева Л.А., Аткачюнене Е.С. Развитие творческого потенциала личности средствами арт-терапии: магистер. диссер. Тольятти, 2018. 114 с.
79. Сусанина И.В., Ведение в арт-терапию. Учебное пособие. М.: Когито-Центр, 2007. 52 с.
80. Сучилин А.А. Тихонович Л.А. Арт-терапия как культурный феномен. *Московский психотерапевтический журнал*. 2005. №4. С. 45-80.
81. Тараканова А.П. Організація навчально-виховного процесу в позашкільних навчальних закладах художньо-естетичного спрямування. *Арт-клас*. 2014. №4. С. 41.

82. Тарасенко О.К. Навчальний потенціал пленерної практики з живопису у фаховій підготовці студентів мистецьких ВНЗ. *Вісник Львівського Національного університету імені Т.Г. Шевченка*. 2017. № 2 (307), Ч. 2. С. 98–104.
83. Тихонович Л.А. Опыт исследования практики АРТ-терапии в XX в. Игровой контекст современного искусства: дис... канд. фил. наук: 09.00.13. Москва, 2005. 20 с.
84. Труш Р. Арт-терапія або гармонія з собою. *Арт-клас*. 2013. №3-4. С. 35–37.
85. Освіта осіб з особливими потребами. Нормативна база. 2021. URL: <https://imzo.gov.ua/osvita/zagalno-serednya-osvita/osvita-osib-z-osoblivimi-potrebami-normativna-baza/>
86. «У межах ініціативи Олени Зеленської відбулося перше засідання ради безбар'єрності». 2021. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/u-mezhah-iniciativi-oleni-zelenskoji-%D1%84-pershe-zasidannya-radi-bezbaryernosti>
87. Унковский А.А. Цвет в живописи: Учебно-метод. пособие. М.: Просвещение. 1983. 64 с.
88. Урванцев Л.П. Психология восприятия цвета. Ярославль: Ярославский университет 1981. 137 с.
89. Федій О. Естетотерапія. Київ: Центр навчальної літератури, 2007. 254 с.
90. Фомина Н. Детский рисунок как феномен художественной культуры. Программа: Я вхожу в мир искусств. 2014. № 12(208). 160 с.
91. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М.: Наука, 1989. 455 с.
92. Хіля А. Арт-терапія як об'єкт науового дослідження у працях зарубіжних та вітчизняних учених. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2016. № 5(59). С. 394-405.
93. Цымбал А.В., Родионов А.Р. Современные подходы к терапии искусством в реабилитационной работе. *Вестник психофизиологии*. 2014. № 3. С. 114-123.
94. Ческидова И.Б. Воздействие цвета на организм человека как основа развития у детей эмоционально-чувственной сферы. *Педагогическое*

- образование*. Урал. гос. пед. ун-т. Екатеринбург, 2009. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozdeystvie-tsveta-na-organizm-cheloveka-kak-osnova-razvitiya-u-detey-emotsionalno-chuvstvennoy-sfery/viewer>
95. Чурсіна В.І. Робота на пленері. Проблеми теорії і творчої практики. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2011. №5. С. 149–152.
96. Шалимова Л.А. Цветовое пространство в восприятии человека окружающего мира. *Искусство и образование*. 2010. С. 169-171.
97. Шумков В. Музыка цвета. Цвет в работах художников. *Юный художник*. 2005. №11. С. 34-36.
98. Юрьев Ф. Колористические концепции гармонии. *Цвет в искусстве книги*, 1987. С. 81-114.
99. Юрьев Ф. Цветовая символика разных народов мира. *Цвет в искусстве книги*, 1987. С. 44-55.
100. Яньшин П. Цвет как фактор психической регуляции. *Прикладная психология*. 2000. № 4. С. 14-27.
101. Case C., Dalley T. *The Handbook of Art Therapy*. 1992, 324 p. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315779799/handbook-art-therapy-caroline-case-tessa-dalley>
102. David E. Gussak and Marcia L. Rosal *The Wiley Handbook of Art Therapy*. John Wiley & Sons. Incorporated. 2016. 387 p.
103. Gaelynn P. Wolf Bordonaro. *International Art Therapy. The Wiley Handbook of Art Therapy*. 2016, Первое издание. С. 675-676. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/iskusstvo-kak-terapiya-dushi-i-tela-vzglyad-hudozhnika.pdf>
104. Gussak D. and Rosal M. *The Wiley Handbook of Art Therapy. Journal of Mental Health*. № 26 (4). 2016. 387 p. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09638237.2016.1276545>
105. Rubin Judith A. *Introduction to Art Therapy: Sources and Resources*. Routledge. 2009. 366 p.

ДОДАТКИ
Види арт-терапії

Мал. 2.1, 2.2 Ізотерапія.

Мал. 2.3. Імаготерапія.

Мал. 2.4. Лялькотерапія.

Мал. 2.5, 2.6. Музикотерапія.

Мал. 2.7. Бібліотерапія.

Мал. 2.8. Казкотерапія.

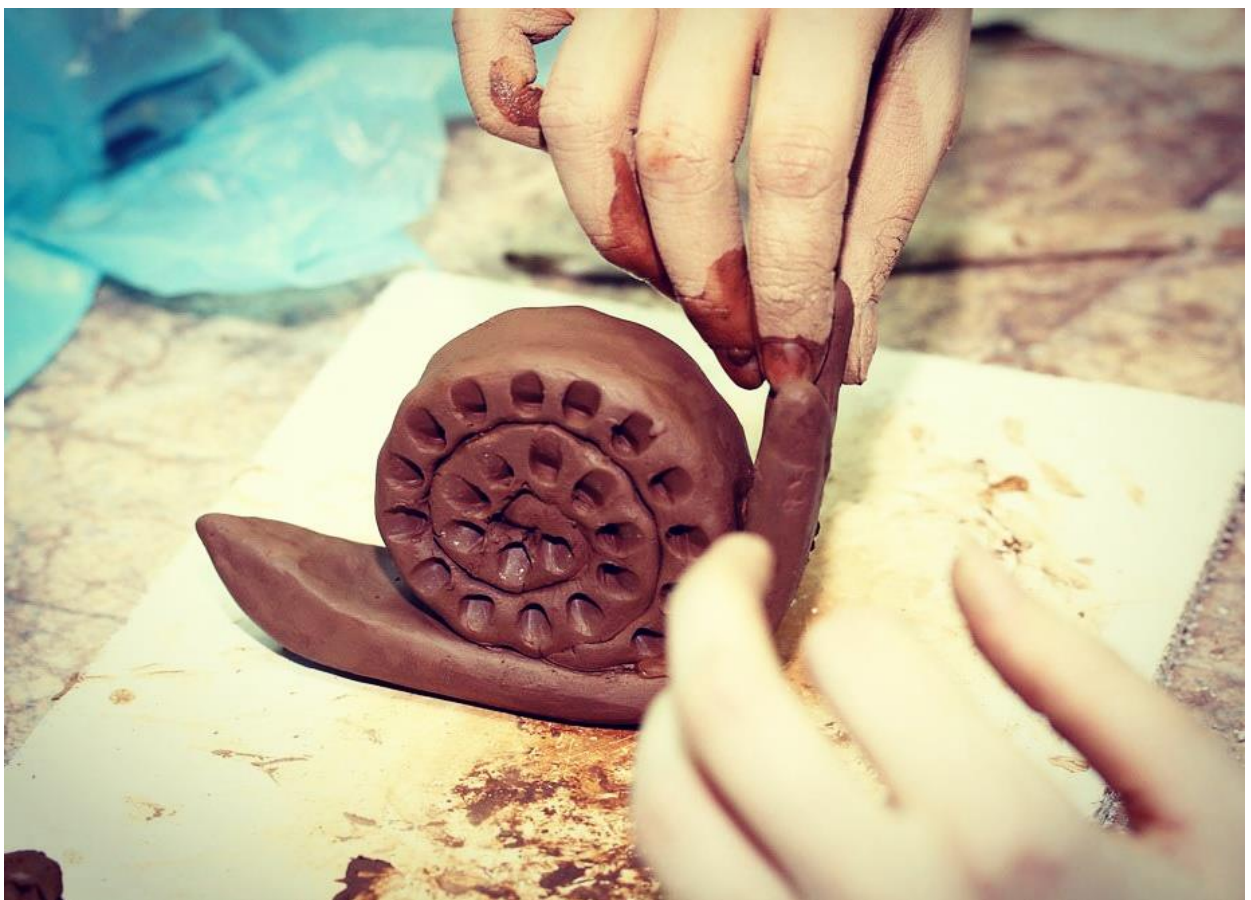

Мал. 2.9. Малювання на природі (пленер).

Мал. 2.10, 2.11. Пісочна анімація.

Мал. 2.12, 2.13. Глинотерапія.

Мал. 2.15 Маскотерапія.

Мал. 2.16. Маскотерапія.

Мал. 2.17, 2.18. Кольоротерапія.